

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ УКРАЇНИ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ПАМ'ЯТКООХОРОННИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ

Матеріали Круглого столу
**«ЗАСНУВАННЯ СОФІЙСЬКОГО СОБОРУ В КИЄВІ:
ПРОБЛЕМИ НОВИХ ДАТУВАНЬ»**

(7 квітня 2010 р., м. Київ)

Київ - 2010

УДК [(367)+(477)]08

*Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань /
Матеріали Круглого столу. – К., 2010. – 120 с.*

У збірці представлені матеріали Круглого столу за темою «Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань», який відбувся 7 квітня 2010 р. в м. Києві у приміщенні Українського товариства охорони пам'яток історії та культури за участю українських та російських вчених з Інституту археології НАН України, Інституту історії України НАН України, Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України, Інституту народознавства НАН України, Інституту всесвітньої історії РАН, Інституту мовознавства РАН, Інституту археології РАН, Інституту слов'янознавства РАН, Державного Ермітажу, Санкт-Петербурзького державного університету, Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури України, Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури і туризму України, корпорації «Укрреставрація», медіа-видавництва «Мислене древо».

Упорядники:

Бобровський Т.А., к.і.н.

Івакін Г.Ю., д.і.н., чл.-кор. НАН України

Толочко О.П., д.і.н., чл.-кор. НАН України

Затверджено до друку Вченою Радою Інституту історії України НАН України

ISBN

© Інститут історії України НАН України
(крім додатків), 2010

© НДІПОД МКТ України (крім додатків), 2010

© Автори статей, 2010

З М І С Т

В і д у п о р я д н и к і в	4
Загальноісторичний контекст заснування Софійського собору в Києві та писемні джерела:	
Толочко П.П. <i>Тисячоліття Софії Київської: реальність чи фікція?</i>	7
Котляр М.Ф. <i>«Софійські архімеди»</i>	9
Толочко О.П. <i>Код Нікітенко з маятником</i>	10
Проблема датування Софійського собору за новими епіграфічними знахідками:	
Михеев С.М., Виноградов А.Ю. <i>Эпиграфические открытия и время строительства киевского Софийского собора</i>	17
Евдокимова А.А. <i>О некоторых граффити Софии Киевской</i>	23
Медынцева А.А. <i>К методике чтения древних граффити</i>	25
Рождественская Т.В. <i>О сомнительных реконструкциях при чтении софийских граффити</i>	26
Бобровский Т.А. <i>Некоторые замечания о софийских граффити с «ранними датами»</i>	27
Проблема нових датувань та інтерпретацій монументального живопису Софійського собору:	
Міляєва Л.С. <i>Хто був автором програми монументального малярства Софії Київської?</i>	36
Козак Н.Б. <i>Перша жертва «нових Атакритій»</i>	40
Ганзенко Л.Г. <i>До проблеми датування Софії Київської</i>	42
Дорофієнко І.П. <i>Софія Київська та проблеми професійності її досліджень</i>	45
Датування Софійського собору в контексті історико-архітектурних та археологічних досліджень:	
Иоаннисян О.М. <i>Архитектурные особенности Десятиной церкви и Софийского собора: опыт сравнения</i>	47
Козюба В.К. <i>До питання про «ідентичність» складу фрескового тиньку Десятиної церкви і Софії Київської</i>	51
Стріленко Ю.М. <i>До питання про ревізію дати побудови Софійського собору: техніко-технологічні дослідження стародавніх будівельних розчинів</i>	53
Ёлшин Д.Д. <i>Софийский собор и Десятинная церковь: есть ли связь?</i>	56
Архипова Е.И. <i>«Нетрадиционная наука» в стенах Софии Киевской</i>	61
Бобровський Т.А. <i>Хто будував Софійський собор? (археологічний коментар)</i>	63
Виступи в обговореннях:	
Ричка В.М. <i>Етапи великого шляху</i>	66
Жарких М.І. <i>Що можна і чого не можна дізнатись про Київську Русь</i>	67
Івакін Г.Ю. <i>З приводу нового датування Софійського собору</i>	70
<i>Фрагмент стенограми заключної частини Круглого столу</i>	76
Резолюція учасників Круглого столу	78
Додатки: Документи (офіційні листи, звернення та експертні висновки)	80

В і д у п о р я д н и к і в

Круглий стіл «Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань» (7 квітня 2010 р., м. Київ), матеріали якого подано у цій збірці, був організований Науково-дослідним інститутом пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури і туризму України спільно з Українським товариством охорони пам'яток історії та культури.

Організації цього Круглого столу передувала низка подій, які, власне, й зумовили необхідність його проведення. На початку 2009 р. Національна комісія України у справах ЮНЕСКО, за пропозицією Національного заповідника «Софія Київська» та Міністерства регіонального розвитку і будівництва України, здійснила подання до Секретаріату ЮНЕСКО щодо святкування у 2011 р. 1000-ліття заснування Софійського собору у м. Києві.

Нагадаємо, що Софійський собор, разом з ансамблем монастирських споруд Києво-Печерської лаври, у 1990 р. був номінований до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, при цьому, в досє пам'ятки визначено дату заснування собору (1037 р.) та особу його засновника (князь Ярослав Мудрий). В основу подання щодо святкування ювілею пам'ятки, здійсненого Національною комісією у 2009 р., було покладено досить одіозну та науково недоведену гіпотезу співробітника заповідника Н.М. Нікітенко, за якою Софійський собор був заснований не Ярославом Мудрим, а раніше – у 1011 р., за часів правління князя Володимира Святославича.

Подання Національної комісії до Секретаріату ЮНЕСКО щодо радикальної зміни поглядів на історію пам'ятки було здійснено без належних консультацій з відповідними науковими інституціями та громадськими організаціями, причетними до збереження пам'яток культурної спадщини (Національною академією наук України, Українським товариством охорони пам'яток історії та культури, Українським комітетом ІКОМОС тощо), і без узгодження з центральним органом державного управління у сфері охорони культурної спадщини – Міністерством культури і туризму України. Більше того, питання щодо такої важливої справи, як організація ювілею пам'ятки всесвітнього значення, навіть не виносилося на розгляд Наглядової ради Національного заповідника «Софія Київська».

Непоінформованість науковців стосовно зазначеного подання призвела до того, що за відсутності критики воно було ухвалене 35-ю сесією Генеральної конференції ЮНЕСКО (6–23 жовтня 2009 р.) без будь-якого обговорення разом з іншими пропозиціями від України, а дата 1011 р. включена до календаря пам'ятних дат ЮНЕСКО для відзначення у 2010–2011 рр. Лише після цього (на початку листопада 2009 р.) Національна комісія України у справах ЮНЕСКО поінформувала про зазначену подію Міністерство культури і туризму України, яке в свою чергу розіслало запити до відповідних академічних структур.

Справа набула розголосу, оскільки переважна більшість науковців як в Україні, так і за її межами не поділяє поглядів Н.М. Нікітенко щодо історії Софії Київської. Негативні відгуки щодо святкування ювілею пам'ятки у 2011 р. надійшли до Міністерства культури і туризму України з провідних академічних установ держави – Інституту історії України НАН України, Інституту археології НАН України, Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Не лишилися осторонь й іноземні колеги, про що свідчить колективне звернення учасників Міжнародного наукового семіна-

ру з візантійської та давньоруської архітектури, який відбувся наприкінці 2009 р. у Державному Ермітажі (м. Санкт-Петербург). Це звернення, в якому йшлося про доцільність введення мораторію на святкування 1000-ліття Софійського собору у 2011 р. до ретельного розгляду проблеми фахівцями, зокрема, підписали науковці з Росії, Німеччини, Австрії, Греції, Сербії.

Натомість до думки науковців владні інстанції і досі не дослухалися: добре розуміючи, що прийняте рішення щодо святкування ювілею Софії Київської виявилось хибним, установи, відповідальні за цей інцидент, розпочали боротьбу за «честь мундиру». Зокрема Національна комісія України у справах ЮНЕСКО разом з Міністерством регіонального розвитку і будівництва України намагаються приховати цю конфліктну ситуацію від суспільства й вищих органів влади, закликаючи українських вчених відмовитись від протестів щодо святкування, аби не «викликати небажаний резонанс у міжнародній спільноті». При цьому не враховується, що міжнародний імідж держави постраждає значно більше у випадку, коли про скандальність ситуації дізнаються запрошені на святкування ювілею представники ЮНЕСКО, або вона стане предметом розгляду чергової Генеральної конференції ЮНЕСКО через подання запитів від національних комісій інших країн.

Через розголос, якого набула ситуація з ювілеєм, заднім числом розпочало пропагування своїх дій і керівництво Національного заповідника «Софія Київська». Зокрема 4 лютого 2010 р. у заповіднику відбувся захід, який хоча й називався Круглим столом (на тему «Датування Софії Київської у світлі нових фактичних даних»), але не мав нічого спільного з науковим обговоренням. Захід мав характер типової піар-акції, під час якої численним представникам преси була презентована «концепція» нового датування будівництва собору. Фахівці, які мають альтернативну думку з приводу датування Софії Київської, завчасно на т.зв. «круглий стіл» не були запрошені, а саме засідання було призначено на день, коли більшість опонентів ідей Н.М. Нікітенко мали брати участь у нараді в м. Судаку (про що керівництво заповідника було добре поінформоване). Спроби представників наукової громадськості розгорнути дискусію з означеної теми, досить грубо припинялися головою засідання. Зрештою, все обговорення згаданої гіпотези звелось до виступів заангажованих державних службовців та наукових співробітників, які не мають безпосереднього відношення до вивчення пам'яток Давньої Русі.

Втім, одна слушна думка на тому заході таки лунала буквально у кожному виступі, – про необхідність проведення чисто наукової дискусії. Саме цю ідею й було покладено в основу Круглого столу, організованого за дорученням Міністерства культури і туризму України Науково-дослідним інститутом пам'яток охоронних досліджень. Метою заходу було визначено необхідність критичного зважування доказів, якими Н.М. Нікітенко та її колеги обґрунтовують «нове датування» Софійського собору, оцінки загальної аргументованості їх гіпотез. До участі в Круглому столі завчасно були запрошені науковці, які спеціалізуються на вивченні різних аспектів давньоруської матеріальної та духовної культури – історики, археологи, мистецтвознавці, фахівці з історії архітектури та стародавньої епіграфіки. Розгляд окремих питань на засіданні структурувався за відповідними напрямками, сукупність яких охоплює практично усі аспекти, пов'язані з найдавнішим періодом в історії собору.

На жаль, далеко не всі запрошені, які погодились брати участь у Круглому столі, змогли бути присутніми на його засіданні. Натомість більшість з них встигли на-

діслати тексти своїх виступів для оприлюднення на засіданні. З огляду на це викликає подив позиція співробітників Національного заповідника «Софія Київська», які не лише рішуче відмовились від участі в дискусії, але й призначили на той самий час проведення власного заходу, який, за складом учасників і характером, виявився ідентичним вже згаданому засіданню від 4 лютого. Пояснити це можна лише їх відвертим побоюванням фахової дискусії, а також розумінням ненадійності власних аргументів та теоретичних побудов.

Зрешиною, Круглий стіл «Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань» відбувся 7 квітня 2010 р. за участю понад 20 українських та російських фахівців з Національної академії наук України (Інституту археології, Інституту історії України, Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології, Інституту народознавства), Російської академії наук (Інституту всесвітньої історії, Інституту мовознавства, Інституту археології, Інституту слов'янознавства), Державного Ермітажу, Санкт-Петербурзького державного університету, Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури України, науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури і туризму України, корпорації «Укрреставрація», медіа-видавництва «Мислене древо». Під час засідання в присутності представників наукової громадськості було зроблено 12 доповідей з питань вивчення писемних та епіграфічних джерел, археологічних знахідок архітектури та монументального живопису Софійського собору, з приводу яких відбулася жвава дискусія. За результатами обговорення учасники Круглого столу прийняли резолюцію щодо проблем датування Софійського собору, подальшого вивчення та збереження цієї видатної пам'ятки.

Власне на виконання одного з пунктів резолюції і було підготовлено цю збірку. Її складають короткі тексти наукових доповідей і виступів, проголошених під час засідання та у дискусії, а також текст резолюції, схваленої всіма учасниками Круглого столу.¹ У додатках до матеріалів засідання публікуються документи (копії листів, звернень та експертних висновків), які, на нашу думку, є важливими не лише у контексті обговорюваних питань, але й загальної ситуації, що склалася навколо святкування 1000-ліття Софії Київської.

Сподіваємося, що проведений 7 квітня 2010 р. Круглий стіл та оприлюднені у цій збірці матеріали сприятимуть продовженню і навіть розширенню дискусії з проблеми «нових датувань» Софійського собору. Це вкрай необхідно не лише для того, щоб широка громадськість була достовірно інформована про пам'ятку світового значення, але й для дотримання норм наукової етики у методах здобування нових знань та впровадження нових ідей, гіпотез або концепцій.

---

¹ Тексти виступів, подані у цій збірці є цілком авторськими. Значна частина текстів виступів була безпосередньо доопрацьована авторами і подається у збірці у вигляді наукових статей або повідомлень. В окремих випадках в збірці подається розшифрований текст стенограми, який відповідними учасниками Круглого столу редагувався або погоджувався до друку без редакторських правок.

**ЗАГАЛЬНОІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ
ЗАСНУВАННЯ СОФІЙСЬКОГО СОБОРУ
В КИЄВІ ТА ПИСЕМНІ ДЖЕРЕЛА**

Тисячоліття Софії Київської: реальність чи фікція?

Толочко Петро Петрович

директор Інституту археології НАН України, голова Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, академік НАН України, доктор історичних наук, професор

Відкриваючи Круглий стіл, присвячений часам заснування Софії Київської, мені приємно повідомити, що на ньому присутні (особисто чи письмово) практично усі провідні спеціалісти, які професійно займаються дослідженням цієї видатної пам'ятки культури Давньої Русі.

Не прийняли запрошення, як і варто було сподіватися, лише «винувники торжества»: керівництво Софійського заповідника, а також його співробітники Н. Нікітенко та В. Корнієнко, які епатували наукову громадськість «відкриттям», згідно з яким Софію Київську спорудив не Ярослав Мудрий, а Володимир Святославич, і не у 1017–1037 рр., а у 1011–1018 рр.

Треба сказати, що за всю історію вивчення цього питання настільки шокуючого абсурдного висновку ніхто не робив. І не міг зробити, оскільки історики спиралися на свідчення літописних джерел, а також – свідчення «Слова про закон і благодать» митрополита Іларіона, які не лишають місця й для найменших сумнівів у тому, що будівничим Софії Київської, як і усього нового міста, був Ярослав Мудрий.

Дослідники сперечалися лише щодо того, коли саме за Ярослава відбулася ця подія. У 1017 чи у 1037 р.? І розділилися в тому, якій з двох дат надати перевагу. Ранню дату обстоювали митрополит Євгеній (Болховітінов), Д. Айналов, М. Брунов, М. Воронін, М. Іль'їн; пізню – М. Максимович, П. Лебединцев, М. Каргер. Пізніше лави прихильників ранньої дати поповнилися вашим покірним слугою, С. Висоцьким, Г. Логвиним, пізньої – Ю. Асеєвим, А. Поппе.

На жаль, сьогодні ми змушені обговорювати ще одну дату – «ультраранню» (1011 рік), якої немає в жодному із джерел. Ця безвідповідальна пропозиція належить Н. Нікітенко. Надто буквально сприйнявши слова митрополита Іларіона – «Иже недоконьчанная твоя доконьча, акы Соломонъ Давыдова» – вона висловилася на користь того, що Софію Київську побудував Володимир Святославич, а на долю його сина випав лише ремонт собору після пожежі 1017 р. та благоустрій садиби. При цьому їй довелося звинуватити літописців у фальсифікаті: вони, начебто, на догоду Ярославу приписали йому те, що звершив ще його батько.

Силуючись бодай чимось підкріпити настільки епатажне твердження, Н. Нікітенко звернулася до «Слова про закон і благодать» митрополита Іларіона, при цьому, безпідставно подревнивши його вік й спотворивши істинний зміст сказаного сучасником і сподвижником Ярослава. Надійним аргументом на користь свого припущення Н. Нікітенко вважає свідчення «Еймундової саги», згідно з яким перед битвою із печенігами Еймунд наказав поставити на стінах міста зрубані дерева, а також викопати глибокий рів та заповнити його водою. На цій підставі авторка дійшла ще одного «відкриття»: ще до 1017 р. вал довкола майбут-

нього «міста Ярослава» уже було споруджено. Підтримавши напівказкове повідомлення саги ще більш сумнівним свідченням польського хроніста початку XII ст. Галла Аноніма, який переніс подробиці походу на Київ Болеслава Сміливого (1069) на Болеслава Хороброго (1018 р.), вона остаточно повірила в істинність свого вимислу.

Це означає, що Н. Нікітенко цілковито не уявляє, чим були скандинавські саги. Повз неї пройшла вся спеціальна література останніх півстоліття, і вона наївно-буквалістично тлумачить повідомлення саг, так, як це робили, скажімо, у XIX ст. Сьогодні наука досягла консенсусу в тому, що саги – не історичне джерело, принаймні не в традиційному значенні. Це не літописи, не хроніки, не аннали, а особливий жанр літератури, і працювати з ним треба саме як з літературою. Встановлювати реальні обставини минулого та їх подробиці на підставі текстів, де вимисел за означенням переважає над достовірністю, методологічно неприпустимо. Але Н. Нікітенко припускається хиб навіть в межах логіки «реалістичного» тлумачення. Зрозуміло, в «Еймундовій сазі» немає й найменшого натяку, ніби оборона Києва 1017 р. була організована по периметру недобудованої фортеці. Коли б Київ не мав на той час валів довкола «міста Володимира», подібне припущення ще мало б бодай якийсь смисл. Але Н. Нікітенко мусить же знати, що ще до будівництва фортеці Ярослава Київ вже мав досить потужні укріплення. І, в разі, коли це не суцільна казка, саме на них вийшли за наказом Еймунда кийівські жінки у святковому вбранні та було поставлено зрубані дерева. Обороняти недобудовану фортецю, маючи при цьому добудовану і боездатну, – цілковите безглуздя.

Ось і усі аргументи, якими володіла Н. Нікітенко в кінці минуло століття для обґрунтування власної версії про будівництво Софії Київської й нового міста Володимиром Святославичем. Ясна річ, не густо. І, ясна річ, досить сумнівно. Розуміючи це, вона заходила ся шукати нові. І знайшла. Ніби за помахом чарівної палички, одна за одною, на стінах Софії почали з'являтися раніше непомічені написи із «твердими» ранніми датами 1018, 1019, 1022 та інших років. На жаль, демонструючи їх журналістам, Н. Нікітенко та її співробітники так і не сподобилися підготувати серйозну академічну їх публікацію, не залучили до досліджень спеціалістів з давньоруської епіграфіки. Без цього, враховуючи, що ні сама Н. Нікітенко, ні її співробітник В. Корнієнко такими не є, довіри до цих «відкриттів» не може бути а priori.

Серйозні сумніви виникають і щодо того, як знаходять ці написи. Адже робиться це без реставраторів, без чіткої й документованої фіксації етапів пошукової роботи. Як відомо, графіті на стінах храмів майже завжди ускладнені або ж пізнішими записами, що наповзають на них, або ж випадковими тріщинами й подряпинами, які утруднюють з'ясування істинних буквених графем. Від цього залежить їх правильне прочитання. До того ж, немає жодних гарантій, що так звані «датовані написи» було виконано в означений в них час, а не ретроспективно.

Але навіть ці, «точно датовані» написи, як видно, не виходять за межі кийівського княжіння Ярослава (вперше він ствердився на кийівському столі восени 1015 р.) Ця обставина позбавляє написи безумовної доказовості. Утім, враховуючи цілеспрямованість Н. Нікітенко в пошуках аргументів, не виключено, що їй пощастить незабаром «виявити» й ще більш раннє графіто.

Твердження Н. Нікітенко про те, що закладення Софії відбулося 4 листопада й зовсім не піддається раціональному поясненню. Історія храмового будівництва в Давній Русі не знає прикладів, коли б церкви закладалися на зиму. В літописах точні дати закладань відсутні, але їх орієнтації вказують на те, що відбувалося це, як правило, у весняно-літній час.

Не більшою обґрунтованістю відзначається й ще одна повна дата – 11 травня 1018 р., коли, нібито, відбулося освячення собору Ярославом. Жодних джерел для цього немає. Та й не може бути. Адже більш невдалого часу для урочистостей з приводу освячення Софії годі й уявити. По суті, увесь 1018 р. був зайнятий у Ярослава іншими турботами. Спершу він збирав сили, щоб відбити похід Святополка й Болеслава, потім програв битву на Бузі, змушений був полишити Київ та тікати до Новгороду. Повернувся він лише 1019 р.

Я займаюся проблемами хронології Софії Київської з 60-х рр. ХХ ст. і у мене подібне нещасття, яке демонструє Н. Нікітенко, нав'язане як офіційний висновок української науки ЮНЕСКО, нічого, крім почуття сорому, не викликає. Зрозуміло, це авантюра. Щось подібне до наукових відкриттів у біології «незабутнього» Трохима Лисенка.

«Софійські архімеди»

Котляр Микола Федорович

*головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України,
член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук*

У наші часи нестабільності політичного, суспільного і культурного життя історична наука переживає скрутні часи. Вседозволеність дається взнаки. Неосвічені й енергійні дилетанти прагнуть залишити слід у науці, й роблять вони це з граничною безцеремонністю і нахабством. Ця тема нині в полі зору світової науки, розробляють її й наші сусіди. Нещодавно в «Українському історичному журналі» (2009, № 4) вийшла стаття відомого скандинавіста й фахівця з історії Давньої Русі О.О. Мельникової «Ренесанс середньовіччя. Роздуми про міфотворчість в сучасній історичній науці». Автор розглядає популярні серед дилетантів вигадки Фоменка (нова хронологія, коли історія людства «пресується» до кількох століть), Тура Хейердала, котрий шукав праатьківщину норвежців на Дону, «Влесову книгу», що продовжує хвилювати псевдо-патріотів в Україні й Росії. Всі ці вигадки ріднить непрофесіоналізм творців, відсутність історичної освіти й історичних знань. Адже Фоменко є математиком, Хейердал – мандрівником, а «Влесову книгу» зліпив Миролюбов, котрий хіба що закінчив гімназію.

Саме з такого штибу вигадками ми маємо справу в питанні «нової дати» створення Софії Київської та особи її засновника. Коли я дізнався про революцію в «Софієзнавстві», то був приголомшений: адже таке гучне й рішуче передатування пам'ятки зроблене на рівні відкриття Туринської плащаниці й з відповідним піаром. І було воно здійснене без попереднього обговорення в наукових і культурних колах, без консультацій в Академії наук, в науковому Інституті Міністерства культури – і зразу в ЮНЕСКО. Це вже питання наукової етики, і не тільки. Як можна було, не будучи ні істориками, ні археологами, ні архітекторами, ні

мистецтвознавцями, ні знавцями літописів, сотворити таке обурливе дійство! Адже Софія є пам'яткою світового значення, вона належить не славному колективу заповідника, а всьому світові. Думаю, що висновки зробить Міністерство.

По суті справи. Цитую літопис під 1037 р.: Ярослав Володимирович «заложи же и церковъ святыя Софья» – дуже точне слово: «заложи» – означає заснував, заклав, започаткував, сказано ж не «расстрои», не «украси». Однозначно: церкву заклав Ярослав. Певна річ, 1037 р. дата сумарна, в статті описано будівничу діяльність Ярослава Володимировича, але тільки його. Дати могли б бути дещо різними, С.О. Висоцький відкрив графіто з датою 1032 р. Я був у нього опонентом на докторському захисті й разом з його іншим опонентом Жуковською, видатним знавцем палеографії графіті, ми довго роздивлялись цей запис. Отже, Софія могла бути збудована в кінці 20-х – на початку 30-х рр. XI ст. Ніякої дати 1011 р. ніде у джерелах немає і не може бути.

«Софійські архімеди» запевняють, ніби літописці приписали Ярославу діяне його батьком. Це йде від їхньої неосвіченості й самовпевненості. Авторам цієї вигадки, мабуть, невідомо, що давні літописці не могли відняти у когось подію і віддати її іншому князеві. Літописи є надзвичайно міцно збитими пам'ятками письменства. Не те що подію, а й одне лише слово неможливо було довільно переставити, вилучити або додати. Це доведено працями літописознавців початку ХХ ст. й пізніших часів. Лише зовсім неосвічені дилетанти з непомірними амбіціями могли зважитись на таке блюзнірство щодо головної та, по суті, єдиної пам'ятки нашої історії – «Повісті временних літ».

Переконаний, що після сьогоднішнього обговорення необхідно виступити у засобах масової інформації і спростувати це, так би мовити, відкриття. Зробити це слід без галасу, спершу не журналістам, а науковцям. Я готовий взяти в цьому участь. Що ж стосується журналістів, то вони, виходячи з нинішнього обговорення, могли б долучитись до цього.

Код Нікітенко з маятником

Толочко Олексій Петрович

*завідуючий сектором Інституту історії НАН України,
член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук*

Ті з нас, кому на цьому Круглому столі випало обговорювати дані писемних джерел про заснування Софії Київської, перебувають в складному і дещо комічному становищі. Комічному, бо ми змушені нагадувати речі, які присутнім відомі ледве чи не напам'ять. Складному, бо усі можливі (і деякі неможливі) способи тлумачень цих чотирьох текстів уже випробувані в науці. Писемних джерел рівно чотири: «Повість временних літ», Новгородський перший літопис, «Слово про закон і благодать» Іларіона і, нарешті, хроніка Титмара Мерзебурзького. Не варто очікувати, що в цих текстах ще збереглися якісь глибини, не досліджені нашими попередниками. Додаткова кумедність ситуації полягає ще й у тому, що пані Нікітенко, автор «нової хронології», відкидає цінність практично усіх названих джерел, а з рештою поводить ся вкрай фамільярно. Вона вважає, ніби усі лі-

тописні повідомлення про заснування Софії Ярославом (чи у 1017 р., чи у 1037 р.) сфальсифіковані на угоду князю його придворними книжниками. Чи існують для цього підстави?

Сама пані Нікітенко таких не наводить. Та ми могли б повірити їй на слово, коли б пані Нікітенко була відома як дослідник літописання. На жаль, вона не числиться серед таких. Можливо, вона спирається на думку авторитетних знавців літописання? Також ні. Коли б пані Нікітенко трошки краще знала (а, головне, розуміла) історіографію літописання, вона збагнула б, що в її розпорядженні немає жодної схеми історії складання літопису, яка дозволяла б заперечувати джерельну надійність повідомлення «Повісті временних літ». Сьогодні конкурують дві схеми початкового літописання: запропонована О.О. Шахматовим, згідно з якою відомий нам літописний текст складався шляхом нашарування декількох послідовних «зводів» (1039, 1073, 1096, 1113–1118 рр.) та альтернативна схема, яка уявляє процес ближчим до анналістичного історіописання, коли річні повідомлення вносяться в текст (окремо чи невеличкими серіями) поступово, але близько до часу подій. У будь-якому із двох сценаріїв – чи завершувала стаття 1037 р. «Найдавніший звід» 1039 р. (за Шахматовим), чи була одним із анналістичних записів, вона древня і стоїть близько до часу подій, які описує.

Наївна заява, що літописці писали задля прославлення свого князя – аргумент «для дітей». З такого твердження (якщо воно вірне) випливає, що вони могли перебільшувати, прикрашати, але зовсім не обов'язково – свідомо фальсифікувати. Для ствердження фальсифікованості потрібні текстологічні аргументи. В літературі таких розшукати пані Нікітенко не пощастило, самостійно добути не вдалося. Отже – гола декларація: літопис не має цінності. Джерелознавчі проблеми літописання, справді, матерії складні, їх вирішення часом бувають неоднозначні. Але ті, що їх пропонує пані Нікітенко, нагадують жест недолугого гравця у шахи, який, невзмі впоратися із складною позицією, одним порухом скидає з дошки фігури.

Непереборною перешкодою на шляху «нової хронології» виявилось «Слово про закон і благодать». Як відомо, у ньому Іларіон прямо стверджує, що Софійський собор, як і решту будівель нового міста, і саме це місто, побудував Ярослав. Традиційно «Слово» Іларіона датують рубежем 1040 – початком 1050-х рр. Безнадійно пізно. Невзмі подолати перешкоду, пані Нікітенко рішуче відсуває її з дороги. Тобто – передатовує пам'ятку таким чином, щоб вона стояла ближче до гаданої дати (1018 р.) завершення собору. Існує декілька принципів датування «Слова». Найпопулярніший із них запропонував свого часу Микола Розов. Дослідник припустив, що «Слово» написано на євангельський текст, який читається лише на перший день Великодня. Другий текст, тему якого розвиває «Слово», гадав учений, відноситься до Благовіщення. Дослідник, далі, припустив, що «Слово» було виголошено в день, коли обидва свята або співпадали (що буває досить рідко), або Благовіщення передувало Великодню. Збігу двох свят між 1037 та 1054 р. не було, але в 1049 р., справді, Благовіщення безпосередньо передувало Пасці. Отже – «Слово» Іларіона було виголошено у 1049 р. Саме цей спосіб думання доводить *ad absurdum* пані Нікітенко. Повний збіг Паски і Благовіщення між 1018 та 1054 р. відбувся у 1022 р. Це і є рік виголошення «Слова», стверджує пані Нікітенко.

Повторюся: робота з древніми текстами складна. Вони не бувають прозорими і легкодоступними. У них міститься чимало проблем для сучасного читача, і досліднику непогано бодай усвідомлювати їх. Наприклад. Спосіб датування, запропонований М. Розовим, останнім часом піддається критиці. Як продемонстрував А.О. Алексеев, Іларіон може тлумачити фрагмент із Послання до галатів апостола Павла, який (фрагмент) читався на літургії Різдва Богородиці, 8 вересня. Таким чином, «Слово» цілком може виявитися виголошеним саме на це свято. А це означає, що жодного датуючого значення підборка євангельських цитат немає.

Отже, найнадійнішим лишаються датування «Слова», засновані на згаданих у тексті «реаліях». А це печальний висновок для «нової хронології». Адже «Слово» згадує «онуків і правнуків» Володимира, тобто синів і онуків Ярослава. Перший із онуків Ярослава (Ростислав Володимирович) народився не раніше рубежу 1030–1040-х рр. Але онуків мусить бути як мінімум двоє. Наступні (сини Ізяслава – Ярополк; Святослава – Гліб) народилися ще пізніше, в кінці 1040 – на початку 1050-х рр. У 1022 р. не народилися не тільки правнуки Володимира, але й онуки (у множині); на світі був лише немовля – Володимир Ярославич (1020).

Це все елементарні речі, на які пані Нікітенко було вже вказано досить давно. Фантастичним чином це ніяк не вплинуло ні на її погляди щодо «Слова», ні на її загальні побудови. Тобто: ми маємо справу із вкрай своєрідним історичним мисленням, для якого тверді, встановлені факти не мають жодного значення. Як побачимо нижче, логічне узгодження складових частин аргументу також.

Софійський собор, утім, лише один з елементів загального силуету епохи, який пропонує пані Нікітенко. Митрополія, зрозуміло, не могла бути побудована серед чистого поля. Це означає, що будівельна програма так званого «міста Ярослава» (із Золотими воротами?) також належить Володимировим часам. Приписування усього цього Ярославу – наслідок грандіозної змови, яка триває ось уже майже тисячу років, а сучасна наука виявляється жертвою містифікації, чи, можливо, співучасницею змови. Тобто перед нами один із різновидів того типу мислення, що сукупно називається «конспірологією»: видима історія – є ілюзорною, наслідком таємних змов і фабрикацій. Професійна наука з великим трудом знаходить простір для подібного способу мислення, зате любительські зацікавлення минулим великою мірою саме «конспірологічними теоріями» й живляться. Пригоди Індіани Джонса, «Маятник Фуко», «Код да Вінчі» – лише найвідоміші експлуатації подібного світовідчуття. «Нова хронологія» Фоменко – найнабридливіша.

Це підводить мене до другої теми, якої я хотів би торкнутися, – як виникла і яких мутацій зазнавала «нова хронологія». Адже зовсім не перегляд датування «Слова по закон і благодать» зародив у пані Нікітенко підозру, що Софійський собор був збудований не тим, ким він був збудований. І зовсім не інформована недовіра до літописів послужила першим поштовхом для сумнівів.

Чому про це варто говорити? У нещодавно розповсюджених висновках Круглого столу «Датування Софії Київської у світлі новітніх фактичних даних» (так і написано: «фактичних даних»!), що відбувся у Софійському заповіднику, послідовність аргументу така: 1) писемні джерела недостовірні; 2) Софійський собор

містить графіті, найраніше з яких датоване 1018 р.; 3) отже – княжий портрет не може зображати родину Ярослава і мусить бути трактований як зображення Володимира із родиною; 4) лабораторні аналізи фрескового тиньку та полив'яних плиток підлоги свідчать про їх тотожність до тиньку і плиток Десятинної церкви; 5) джерела XVII–XVIII ст. підтверджують заснування Софії у 1011 р.

Коли ми поглянемо на зміст книжки 1999 р. (тобто структуру аргументу як він виглядав тоді), ми з'ясуємо, що вона дзеркально обернена. Тут головним доказом (глава 1) є атрибуція ктиторської фрески і тут же – про гадані «джерела» XVII ст.; глави 2 і 3 також присвячені новому перечитанню програми розпису; і лише наприкінці книжки (глава 4) знайдемо нарешті критику писемних джерел. Про графіті з ранніми датами пані Нікітенко, пишучи книжку, ще не підозрювала, але вже містичним чином передбачала їхнє існування!

Іншими словами: аргумент поставлено з ніг на голову, а нам пропонують вважати, що він все одно вірний. Так не буває. Науковий об'єкт мусить мати власну логіку, а науковий виклад мусить відбивати цю логіку. Її аргумент виявляється паліндромом: він читається без втрати змісту хоч із початку в кінець, хоч із кінця до початку.

Уже в книжці 1999 р. пані Нікітенко запропонувала точні дати: собор було закладено у 1011 р., а завершено і освячено у 1018 р. Джерелом першої з дат був давній курйоз нашої історіографії, про який критична наука благополучно призабула. Саме це джерело і було тим першим поштовхом, який і запустив у рух її думку. Решта «доказів» стали лише технічним оформленням ідеї, почерпнутої там. За хвилину матимемо можливість з'ясувати, що то за джерело і чому пані Нікітенко його соромилася.

Як стверджує пані Нікітенко, «святці» (а насправді, місяцеслови) донесли дві дати освячення собору: 4 листопада та 11 травня. Але, як стверджує пані Нікітенко, без вказівки на конкретний рік. Підібравши недільні дні, вона стверджує, ніби собор було закладено 4 листопада 1011 р., а освячено 11 травня 1018 р. Але це знову аргументи «для дітей», для тих, хто не знає, або не перевірить. Не-діти ж знають і походження цих дат, і проблемність їх. Пані Нікітенко ніколи не цитує відповідних текстів. А це легко зробити. У місяцеслові Мстиславового Євангелія (поч. XII ст.) освячення Софії вказано під 4 листопада: «въ тѣхъ днѣхъ сѣиныхъ стѣиѣа софиѣ. иже естъ въ киевѣ градѣ сѣиѣа ефремиѣ митрополитѣмъ». Виявляється, вказівка на час таки є. Освячення за митрополита Єфрема вказує на час після смерті Ярослава (кінець 1050 чи початок 1060-х рр.) Ще гірша історія із 11 травня. Ця дата – із Псковського Апостола 1307 р. Одна біда – тут таки є дата: 6460 рік, тобто 952. Тобто: буквально їй довіряючи, довелося б визнати, що Софію було побудовано за княгині Ольги і при тому ще до її хрещення!

Більше того, обидві дати – не закладки й освячення, а таки освячення! Ніякими силами не можливо змусити пам'ять освячення за митрополита Єфрема бути датою закладання!

Отже, довільно жонглювати датами, підставляючи числа місяця під будь-який вподобаний рік, не випадає. Треба серйозно обговорювати проблеми двох дат і двох освячень. І дати, і проблеми, які вони ставлять перед дослідниками, давно відомі і обговорюються в спеціальній літературі з XIX ст.

Але звідки ж взявся той сакраментальний 1011 рік, який ми сьогодні обговорюємо? Пані Нікітенко довго таїла це джерело, в якому знайшла його.

Як стверджує пані Нікітенко, дату 1011 рік вона знайшла на фотографіях 1930-х рр. напису, зробленого, як гадає пані Нікітенко, самим митрополитом Петром Могилою з нагоди початку реставрації собору у 1634 р. (насправді, напис ретроспективний і виконаний пізніше 1634 р., ближче до завершення могилянських реставрацій). Чому ця пізня дата мусить бути надійнішою за усі свідчення древніх текстів? Бо Могила володів архівами, в яких були древні документи, запевняє нас пані Нікітенко. А архів «зручно» згорів в кінці XVII ст.

Але це також аргументи «для дітей». Не-діти, тобто ті з нас, хто спеціально займався історіографією XVII ст. і проблемою тогочасної історичної пам'яті, знають, наскільки мало в часи Могили було відомо про Київську Русь і наскільки випадковими свідченнями змушені були користуватися. Наприклад, Густинський літопис (1630-і рр.) не тільки приписували Нестору, але пропонували точну дату його написання – 1073 р.

Ми знаємо, наприклад, що жодних архівів в Софії не було, коли її перебрали від уніатів. Собор був у занепаді. Є документальне свідчення: судова заява возних генералів, які в липні 1633 р. засвідчили стан собору наступним чином:

«Кгдысмы до помененое церкви столечъное светое Софии прибыли, въ которой жадныхъ охендозствъ не было, ани до отправоваия набоженства такъ книгъ, яко и жадныхъ аператовъ незънайдовало, толко самый спустошалый и опалый муръ голый и олътари руйнамы се заваленные зънайдовали.»

Для того, щоб довідатися про це, навіть не потрібно самостійно розшукувати документи, скажімо, у 3 томі «Архива Юго-Западной России». Достатньо прочитати відому книгу С. Голубєва «Киевский митрополит Петр Могила и его подвижники», або документальні до неї додатки.

Тим не менше, якщо напис Могили – доказ такої ваги, що сам-один перевертає всю науку, дивно, що пані Нікітенко ніколи не опублікувала його (лише раз навівши за працею П. Лебединцева). А це варто було б зробити. У 1950-х рр. перед ліквідацію напису було виготовлено кальки. Чому б їх не опублікувати? Чому б не опублікувати – нормально – й ті фотографії? Більше того, пані Нікітенко уникає наводити напис повністю, обриваючи цитування одразу за датою 1011 р.

Навіть якби Могила справді вважав Софію будовою Володимирових часів, і тоді його думка була б не першорядним джерелом, а другосортним свідченням, просто казусом.¹ Але даремно було б звинувачувати митрополита у такому невігластві. Якими б уривчастими не були його відомості про домонгольські часи, він не зробив би такої помилки – датувати Софію 1011 р.

Для того, щоб переконатися в цьому, не потрібно вдивлятися у старі фотографії. Справа в тому, що напис було декілька разів опубліковано у XIX ст. Першим у 1825 р. опублікував його митрополит Євгеній (Болховітінов) в «Описании Киево-Софийского собора». Ось як звучить фрагмент, що нас цікавить повністю:

---

¹ Це ще одна логічна пастка, в яку потрапляє пані Нікітенко. Якщо традиція про будівництво Софії Ярославом є фабрикацією, створеною при самих початках літописання, це означає, що жодних інших свідчень ніколи і не існувало. То звідки б Могила міг довідатися правду через шістсот років?

«Изволениемъ Божиємъ нача здатися сей Премудрости Божія храмъ въ лѣто 1037. благочестивымъ княземъ и самодержцемъ всея Россіи Ярославомъ-Георгиемъ Владиміровичемъ. Совершился же въ лѣто 1038. и освященъ Феопемптомъ митрополитомъ Кіевскимъ тойжде святыи храмъ [...]»

Точно таким бачив напис і Микола Закревський та опублікував його тотожно. Отже, Могила вважав, що Софію побудував Ярослав і освятив митрополит Феопемпт (в процесі полеміки з уніатами православні особливо пильно ставилися до каталогу митрополитів і вираховували того, який припадав на відповідний датам час). Існують також й інші численні докази, що Могила твердо був переконаний: Софія – творіння Ярослава. Ось, наприклад, Михайло Сльозка у передмові з Цвітної Тріоди 1642 р., звертаючись до самого Могили, пише що митрополит стяжав «награду живота вічного» за відновлення православних церков, про що свідчить

«церковь Софіи святой, негдысь отъ св. памяти княжати и самодержцы всея Россіи Ярослава збудованной и на приклад всему свѣту выставленной, которуюсь, въ руинахъ уже будучую, [Могила] знову реставровалъ и до першой оздобы коштомъ и стараніемъ своимъ привелъ, и до того розмаитыми иконами святыхъ Божіихъ и аппаратами церковными дивне приоздобилъ.»

Навіть якщо припустити, що в оригіналі могилянського напису справді читався 1011 рік, це означало б лише, що майстер помилився. Ще вірогіднішим було б припущення, що помилкова дата з'явилася при одному із пізніших поновлень живопису в соборі (найвірогідніше, у 1843–1852 рр.) На те, що напис підправлявся і в нього вносилися додаткові «історичні» відомості вже після публікації митрополитом Євгенієм, свідчить його транскрипція П. Лебединцевим (1859), що суттєво різниться від попередніх. Висновок про пізнє впровадження дати «1011» до напису добросовісний дослідник міг би зробити і на підставі уважного читання літератури. Але сам Лебединцев залишив документальне свідчення:

«На северной арке главного купола в Софійском храме значитъ ныне: «Изволением Божиим нача здатися сей премудрости Божией храм в лето 1011-е, совершился же в лето 1038-е». До обновления Софійского собора в 1843 году вместо «в лето 1011» значилось здесь «в лето 1037»; обновители правильно усмотрели, что обширное и притом каменное здание этого храма не могло быть сооружено в один год, но не правильно рассудили, будто ошибка надписи в годе заложения, тогда как она в годе его завершения.»²

Отже. Ніяких древніх архівів, жодних таємничих документів. Навіть не Могила. Напис було «підправлено» в ході реставраційних робіт під керівництвом академіка Солнцева, ймовірно, тоді, коли на одній із арок було виконано ще один напис, на честь звершення реставрації («лѣта отъ Рождества Христова 1851»).

Головний доказ на користь дати «1011 рік», той самий наріжний камінь, на якому зведено усю споруду «нової хронології», не існує. Це – химера, міраж, фальшивка. Уся «нова хронологія» – низка фабрикацій, які зливаються в одну суцільну містифікацію.

² Лебединцев написав спеціальну працю про відновлення Софії у 1843–1853 рр., він знав, що говорить.

Не дарма головна продукція прихильників концепції пані Нікітенко, та й самої її авторки, це – популярні книжки, альбоми, інтерв'ю. Звідси й оголошення в газетах і випусках новин як головний вид оприлюднення «відкриттів». Бо в ці ігри можна гратися тільки з публікою непідготовленою, легковірною, яка не знає, не перевірить, повірить на слово.

Тотальна недовіра до автентичних свідчень і, навпаки, надмірне сподівання на пізні й вторинні свідчення – шлях, на якому можна зробити чимало «відкриттів». Ось, наприклад, міг би подарувати пані Нікітенко одне із них: Золоті ворота побудував Володимир Святославич. Адже саме так стверджує «Хроніка польська» Мацея Стрийковського (1572). Але з подібними авторитетами треба повертатися у XVIII ст., у критичній дисципліні з ними немає чого робити.

Я хотів завершити свій виступ моралізаторським пасажем на тему «часів і звичаїв». Як ми дійшли до такого життя? Як сталося, що група недостатньо освічених, але напористих і самовпевнених дилетантів розперезано порядкує «в нашому домі»? Доки вони будуть хизуватися своєю зарозумілістю, що не знає меж? Невже вони не розуміють, що наміри їхні розкрито, що змова їхня вже відома усім присутнім? Хто винний в тому, що престиж української науки і престиж держави непоправно дискредитується?

На жаль, усі ці запитання не до авторів «нової хронології», котрі не удостоїли нас своєю присутністю і не зможуть ідентифікувати джерело моєї риторики. До них лише останнє із моїх запитань:

«Доки ж, Катіліно, ти будеш випробовувати наше терпіння?»

ПРОБЛЕМА ДАТУВАННЯ СОФІЙСЬКОГО СОБОРУ ЗА НОВИМИ ЕПІГРАФІЧНИМИ ЗНАХІДКАМИ

Эпиграфические открытия и время строительства киевского Софийского собора

Михеев Савва Михайлович

младший научный сотрудник Института славяноведения РАН, кандидат исторических наук

Виноградов Андрей Юрьевич

старший научный сотрудник Института всеобщей истории РАН, кандидат исторических наук

Одним из важнейших источников наших знаний о времени строительства здания являются начертанные на нем датированные надписи.¹

Исследователей давно заинтересовала надпись, находящаяся в Георгиевском приделе киевского Софийского собора, на фреске Василия Великого, немного ниже надписей №№ 2 и 720/721, и получившая в своде С.А. Высоцкого номер 1. С.А. Высоцкий читал ее следующим образом: *въ л̄то н̄ с̄ѣ*^{1,loc. 2}

Недавно Н.Н. Никитенко и В.В. Корниенко предложили новое прочтение граффито № 1, выделив в нем следующие буквы:

1 гипомозило[п]а[с]...

2 з...атоӣс̄ѣ̄иди...ости

Из этих букв исследователи сложили две надписи: (1) *ги помози* («№ 1а»); (2) *с̄ѣ|л о [п]а[с](цѣ) | з[л]атоӣ г̄и ди (пр)ости*.³

Изучение фотографий и оригинала данной надписи позволяет утверждать, что в верхней строке – там, где Н.Н. Никитенко и В.В. Корниенко видят буквы *гипомозило[п]а[с]*, – читается греческая надпись (...)[ε]λε[η]σ[δ]...πο[τα], которую следует обозначить как надпись № 1а.⁴ Вероятнее всего, это остатки прошения ἐλέησον, Δέσποτα ('Помилуй, Владыко'). Оно встречается в составе молитвы на изобразительных «Помилуй ны, Владыко». Следует отметить, что Георгиевский придел Софийского собора известен большим количеством литургических

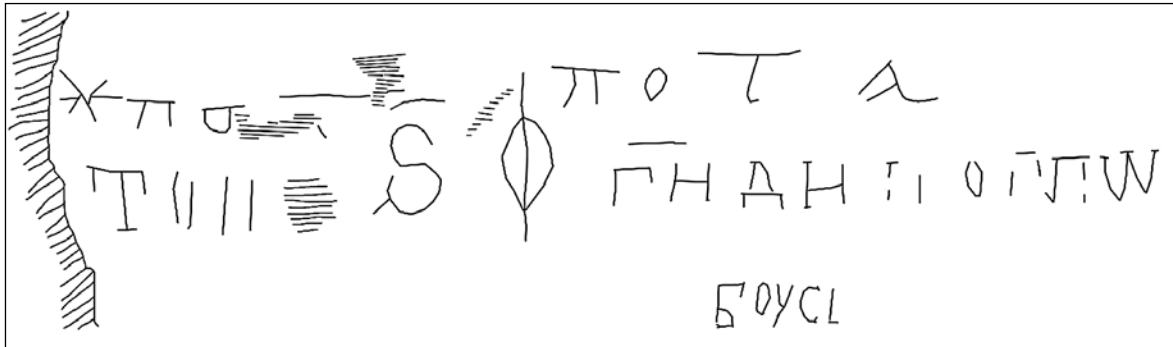
¹ За многочисленные полезные замечания по разбираемым ниже вопросам авторы признательны А.А. Гиппиусу и В.В. Корниенко. Отдельная благодарность – И.Е. Марголиной и Н.Н. Никитенко, любезно разрешившим нам изучить интересовавшие нас надписи-граффити Софии Киевской.

² *Высоцкий С.А.* Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. К., 1966. С. 15-16. При передаче текста граффита здесь и ниже в квадратные скобки берутся буквы, восстанавливаемые неоднозначно, в круглые – чистые конъектуры. Дефис обозначает непрочитанную букву, отточие – неизвестное количество непрочитанных букв. Фигурные скобки обозначают буквы, написанные по ошибке. Угловыми скобками маркируются нормализованные записи древнерусских слов.

³ *Никитенко Н.М., Корниенко В.В.* Найдавніші графіті Софії Київської та датування собору // Софійські читання. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції «Пам'ятки Національного заповідника «Софія Київська»: культурний діалог поколінь» (м. Київ, 25–26 жовтня 2007 р.). К., 2009. С. 419-420; *Корниенко В.В.* Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). К., 2010. Частина I. С. 9-12. Ср. *Орел В., Кулик А.* Заметки о древних киевских граффити // Археология. К., 1995. 1. С. 124-125.

⁴ Пространство левее данного граффито очень сильно истерто, так как находится близко к краю крестчатого столба. Сохранность основной части надписи хорошая, хотя здесь и имеются отдельные небольшие сколы. В начале читается лигатурное [ε]λε (вместо *ги*); предполагаемое *о* в *помози* явственно определяется как σ; второе *о* полностью отсутствует; предполагаемая буква *з* является сколом; вместо *л* уверенно читается *π*; буква [с] полностью отсутствует.

граффити. Данная греческая надпись, вероятно, выполнена позже крупных букв ζφ, так как обходит их стороной.

Надписи № 1а, 1б, 1в и 1г/730 (черновая прорись)

Нижняя часть надписи № 1 делится на три участка. Толщина штрихов, высота и ширина букв и почерк на этих участках совершенно различен.

Текст надписи № 1б: ...[a]т /// или ...[a]то //.

Текст надписи № 1в: ζφ.

Текст надписи № 1г: *γῆδι [no]μω*.

Граффито № 1б, вероятно, является типичной для алтарной части древнерусских храмов (а особенно – для Софии Киевской) сокращенной записью имени со следующими затем счетными вертикальными штрихами, фиксирующими количество поминаний. На прорисях С.А. Высоцкого и Н.Н. Никитенко с В.В. Корниенко изображен горизонтальный штрих, соединяющий два последних вертикальных штриха надписи № 1б. Между тем в оригинале этот горизонтальный штрих отсутствует.

Надпись *γῆδι [no]μω* читается совершенно уверенно. Сочетание *γῆδι* в надписи № 1г является сокращением от слова *господи*.⁵ Строку венчает красивая, почти ажурная буква *ω*. Ниже читаются буквы *βους[v]*, опубликованные Н.Н. Никитенко и В.В. Корниенко как граффито № 730.⁶ Возможно, мы имеем дело с единой надписью № 1г/730: *γῆδι [no]μω | (зи ра)βοу с[v](...)*: написанная убористым почерком 2 строка могла продолжать элегантную 1 строку граффито.

Итак, следует решительно отвергнуть тот удивительный порядок чтения надписи, который предполагают Н.Н. Никитенко и В.В. Корниенко: написание начальной части даты с переходом с нижней строки на верхнюю, затем возвращение на нижнюю строку левее даты (!), а затем перепрыгивание через дату вперед. Переход с нижней строки на верхнюю мог быть теоретически осуществлен только в том случае, если этот текст писался после написания слов *γῆδι [no]μω*... Между тем обратный переход на ту же нижнюю строку полностью исключен.

⁵ Ср. экстравагантную реконструкцию Н.Н. Никитенко и В.В. Корниенко: *ζ(οσπoδῆς)τ(ῆ)ν(ι)δ(ι) (Никитенко Н.М., Корниенко В.В. Найдавніші графіті Софії Київської та датування собору // Софійські читання. Матеріали ІV міжнародної науково-практичної конференції «Пам'ятки Національного заповідника «Софія Київська»: культурний діалог поколінь» (м. Київ, 25–26 жовтня 2007 р.). К., 2009. С. 420.)*

⁶ Там же. С. 423.

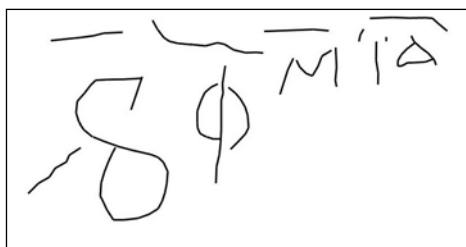
Обратимся к дате. Число $\zeta\phi$ означает '6500', что соответствует 992/993 году. О смысле надписи остается лишь гадать: возможно, дата недописана; возможно, перед нами запись календарного характера. В любом случае данное граффито не дает никакой информации о времени строительства Софийского собора.

Другую раннюю дату обнаружил В.В. Корниенко, который прочел одну из надписей (получившую № 1684), находящуюся на восточной грани северной лопатки северо-восточного подкупольного столба Софийского собора, как $s\phi k-$, то есть '6000, 500, 20, ?'.⁷ Между тем данная надпись вовсе не похожа ни на кириллическую, ни на греческую, ее прочтение – дело пока не решенное.

О существовании еще двух ранних дат в софийских граффити было объявлено совсем недавно. На опубликованной в прессе прориси надписи «6536 года» явно читается фрагмент греческой надписи ...ελε... Никакой даты в этом граффито определенно нет. На прориси надписи «6527 года» представлен набор корявых штрихов, плохо складывающихся в буквы.⁸

Кроме этих надписей интерес эпиграфистов давно привлекает надпись, известная под номером 2.

№ 2. Надпись «6540 і 1»

Издания: С. А. Высоцкий (1966, № 2; 1976, № 2),⁹ Н.Н. Никитенко и В.В. Корниенко (2007–2010, № 2).¹⁰

Местоположение: Киев, Софийский собор, северный рукав креста, восточный столб, северная грань восточной лопатки (в алтарной части Георгиевского придела), 1,2 м от пола.

Материал: Фресковая штукатурка XI века.

Размеры: Высота 3, длина 5,3.

Контекст: На фреске Василия Великого, выше надписи № 1.

Сохранность: Хорошая.

Текст: $\bar{s}\bar{\phi}\bar{m}\bar{i}\bar{\Delta}$

⁷ Корниенко В.В. Найдавніше датоване кириличне графіті Софії Київської: Нова знахідка // Софійські читання... Київ, 2009. С. 444–445. Надпись сохранилась очень хорошо, хотя ее правая часть скрыта под поздней штукатуркой. Нормальных фотографий надписи пока не публиковалось, а существующие прориси отражают ее не вполне достоверно.

⁸ См., например, прориси «древнейших датированных надписей» в публикации агентства УНИАН от 8 апреля 2010 года (<http://www.unian.net/rus/news/news-371308.html>).

⁹ Высоцкий С.А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. К., 1966. С. 16, табл. I.2, II.2; он же. Средневековые надписи Софии Киевской... С. 197–201.

¹⁰ Издание Н.Н. Никитенко и В.В. Корниенко выдержало несколько публикаций. См. наиболее подробно: Никитенко Н.М., Корниенко В.В. Найдавніші графіті Софії Київської... С. 420–421.

Критический аппарат: Высоцкий.¹¹

Перевод: '6000, 500, 40 и 1'.

Палеографические особенности: Как отметили Н.Н. Никитенко и В.В. Корниенко, все титла начинаются левее покрытых ими букв. Буква *і*, безусловно, прочерчена автором граффито, о чем свидетельствует идентичность характеристик штрихов и равномерный ритм букв во всей надписи. Буква *a* выполнена с короткой спинкой и почти округлой петлей, что характерно для многих памятников славянской письменности XI века.¹² Все публикаторы надписи № 2 принимали букву *a* за *d*, между тем нам не известно случаев употребления Δ-образной *d* в ранней славянской эпиграфике (особенно важно отсутствие левой ножки предполагаемой буквы *d*). Сходные варианты начертания *a* представлены во многих ранних киевских надписях: в слове *положенѣ* в граффито № 4 конца XI века, *Василь...* в № 31, во 2 строке № 43, *рѣбоу* в № 61 (ср. также некоторые варианты *a* в болгарских надписях X века и в Саввиной книге X–XI века).

Приведенная надпись может быть понята двояко. Буква *і* является либо сокращенным обозначением слова «индикт»,¹³ либо, что намного более вероятно, союзом «и». Таким образом, надпись следует читать как '[Год] 6540-ой, индикт первый', либо как '[Год] 6540-ой и первый'. В первом случае в надписи обозначено время между 1 сентября 1032 и 28 февраля 1033 года (то есть вторая половина 6540-го мартовского года и она же первая половина 6541-го сентябрьского года первого индикта), во втором случае – время между 1 сентября 1033 (6541-го сентябрьского) и 28 февраля 1034 (6541-го мартовского) года. В любом случае данную надпись следует трактовать как славянскую, так как в ней либо используется мартовский счет лет, либо славянский союз «и», либо и то и другое.

Недавно Н.Н. Никитенко и В. В. Корниенко опубликовали еще три надписи, в которых они прочли ту же самую дату «6541». Эти граффиты получили номера 653, 720 и 2035. Согласно Н.Н. Никитенко и В.В. Корниенко, текст этих трех надписей одинаков: *сѣма*, то есть '6000, 500, 40, 1'.

Надпись № 653 находится на фреске с изображением Евстафия Плакиды на арке второго яруса на уровне хор между главным алтарем и дьяконником, поэтому нам пока не удалось изучить ее *de visu*. На опубликованных фотографиях¹⁴ она совершенно не видна, поэтому судить о ее содержании не представляется возможным. Остальные два граффиты являются греческими.

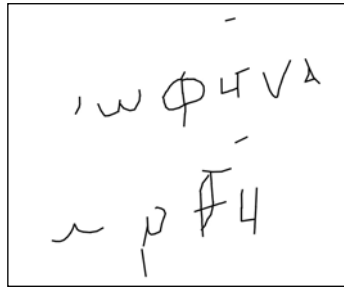
¹¹ Последняя буква этой надписи была прочитана как *a* в неопубликованном отчете С.А. Высоцкого 1959 г. (*Корниенко В.В. Корпус графіті... С. 12.*), хотя в дальнейшем исследователь отказался от этого прочтения.

¹² Нижняя часть петли прочерчена несколько иным штрихом, чем остальные штрихи этой надписи, что, вероятно, вызвано изменениями в характере использования инструмента для письма (ср., например, начертание последней буквы в граффито № 31 из новгородского Софийского собора).

¹³ Ср. *інді* в надписи на Тьмутороканском камне. Предположение о наличии указания на индикт в надписи № 2 принадлежит С.А. Высоцкому: *Высоцкий С.А. Средневековые надписи Софии Киевской... С. 200-201.*

¹⁴ *Нікітенко Н.М., Корнієнко В.В. Найдавніші графіті Софії Київської... С. 424; Нікітенко Н.М., Корнієнко В.В. Есхатологічні дати в графіті на фресках Софії Київської як історичне джерело // Архіви України. К., 2009. Вип. 6 (266). С. 54.*

№ 720/721. Греческая надпись

Издания: Н.Н. Никитенко и В.В. Корниенко (2007–2010, №№ 720, 721).¹⁵

Местоположение: Киев, Софийский собор, северный рукав креста, восточный столб, северная грань восточной лопатки (в алтарной части Георгиевского придела).

Материал: Фресковая штукатурка XI века.

Размеры: Высота 4,6, длина 4,6. Высота букв 0,6–1,3.

Контекст: На фреске Василия Великого, выше надписи № 2.

Сохранность: Первые буквы обеих строк несколько затерты.

Текст:

1 [σ]ωφῆσα

2 [ω]ρθῆ

Критический аппарат:

1 строка: [σ]ω и ῆσα Виноградов и Михеев, φ Никитенко и Корниенко;

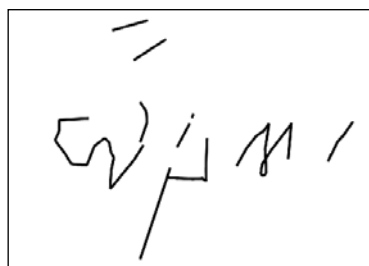
2 строка: [ω]ρ и ударение над η Виноградов и Михеев, θη Никитенко и Корниенко.

Перевод: 'Премудрость! [Станьте] прямо!'

Палеографические особенности: Буква ω в 1 строке читается совершенно уверенно.

Надпись воспроизводит традиционный литургический возглас Σοφία! Ορθοί! (старослав. 'Прѣмѣдрость, прости!'), причем, возможно, в русском произношении «Софийа».

№ 2035. Греческая надпись

Издания: Н. Н. Никитенко и В. В. Корниенко (2009, № 2035).¹⁶

Местоположение: Киев, Софийский собор, юго-западный подкупольный столб, северная грань западной лопатки.

¹⁵ См. Никитенко Н.М., Корниенко В.В. Найдавніші графіті Софії Київської... С. 423-424.

¹⁶ Никитенко Н. М., Корниенко В.В. Есхатологічні дати в графіті... С. 51-52, 56.

Материал: Фресковая штукатурка XI века.

Размеры: Высота 1, длина 2,1. Высота букв 0,4–1.

Сохранность: Ниже буквы ω имеется скол.

Текст: ωρμ[ι]

Критический аппарат: ωρ и [ι] Виноградов и Михеев, м Никитенко и Корниенко.

Перевод: 'Порыв'.

Палеографические особенности: Н.Н. Никитенко и В.В. Корниенко читали в начале граффито буквы *sf* (вместо ωρ), между тем перемычка между ω и ρ в надписи полностью отсутствует.

Одинокое, вне контекста написание слова бρμή оставляет простор для его истолкования. Оно может быть и обозначением какого-то душевного движения писавшего, и названием чего-то, например, корабля.

По мнению В.В. Корниенко, граффити с датой «6541» имеют эсхатологический смысл, так как 1033 г. был годом тысячелетия распятия Христа.¹⁷ Между тем в православной традиции годом распятия считается 5533-й, а не 5541-й, поэтому данное объяснение должно быть отвергнуто.

Нельзя исключать того, что киевская надпись с датой указывает на год закладки собора. Эта догадка корреспондирует с тем обстоятельством, что на сухой фресковой штукатурке, на сцене «охота всадников на тарпана» на южной стене южной лестничной башни киевского Софийского собора (около 159 см от пола) имеется греческое пятистрочное граффито, опубликованное недавно А.А. Евдокимовой под номером 51. В трех первых строках надписи находим молитвенное обращение, 4 строка читается фрагментарно, а завершается граффито датой, которая занимает 5 строку: [ς]φμζ, то есть [6]547.¹⁸ Эта надпись могла быть нанесена между сентябрем 1038 и августом 1039 года, из чего следует, что Софийский собор был достроен к концу 1030-х гг.

Итак, имеющиеся в нашем распоряжении эпиграфические данные позволяют уверенно говорить о том, что киевский Софийский собор был построен не позже 1030-х гг., и в то же время не дают никаких оснований для более ранней его датировки.

---

¹⁷ Корниенко В. Датовані графіті 30-х рр. XI ст. із Софії Київської в контексті давньоруської есхатології // «1020-ліття хрещення Руси-України – із Києва по всій Русі». Збірник матеріалів науково-практичної конференції 21 жовтня 2008 року, м. Київ. К., 2008. С. 208-216.

¹⁸ Евдокимова А.А. Корпус греческих граффити Софии Киевской на фресках первого этажа // Древнейшие государства Восточной Европы. 2005 год. Рюриковичи и Российская государственность. М., 2008. С. 493-494, 516 (ил. 51).

О некоторых граффити Софии Киевской

Евдокимова Александра Алексеевна

научный сотрудник Института языкознания РАН, кандидат филологических наук

Тематика данного спора хорошо знакома мне, так как в течение ряда лет я занималась изучением стен Софии Киевской, в результате которого собрала и издала корпус греческих граффити, найденных на первом этаже собора, а также защитила диссертацию по особенностям их языка и палеографии. К сожалению, так сложились обстоятельства, что сейчас, в разгар данного спора, у меня нет доступа к изучению этого памятника. Последний раз, когда мне довелось там побывать, мы вместе с Т.В. Рождественской смотрели по свежим следам на изданное в другой редакции у С.А. Высоцкого и пересмотренное Н.Н. Никитенко и В.В. Корниенко граффито в нашумевшей интерпретации – с фразой «о Пасхе».¹ Однако, как показал анализ поверхности стены, освещенной под разными углами, исследователи, выдвинувшие гипотезу «о Пасхе» в этой надписи, соединили воедино несколько разрозненных граффити, одно из которых было греческим.² К тому же, некоторые буквы, предполагаемые исследователями в составе «надписи о Пасхе», на стене в принципе отсутствуют.

Единственную греческую надпись с датой, которую я нашла в соборе и издала вместе с другими 80 граффити, процитирую по изданию, выпущенному в 2008 г.

(50) Южная лестничная башня, южная стена, на сцене «охота всадников на тарпана», от пола около 159 см, от левого края 1 строка – 29 см, 3 строка – 24 см. Высота надписи 17 см. Длина: 1-й строки – 16 см, 2-й – 17 см, 3-й – 18 см, 4-й – 14 см, 5-й – 12 см. Палеография: высота букв 0,8–3 см, ширина букв 0,6–3,5 см. Чередование строчных и прописных букв, минускульных с унициальными. «ф» треугольная, «ε» дунарный, «ω» минускульная. Орфография: Почти во всех словах за исключением «δουλον» написанного правильно, «ω» на месте «ο», унификация всех [i] в пользу «η».

κῆβωνθη

τωνδδλοντδ

θύΓρηώρη

...вφω!...

ϣφμζ

Κ(ύρι)ε βοήθει τὸ[ν] δουλον τοῦ Θ(ε)οῦ Γρηγόρη ...Φω| ϣφμζ

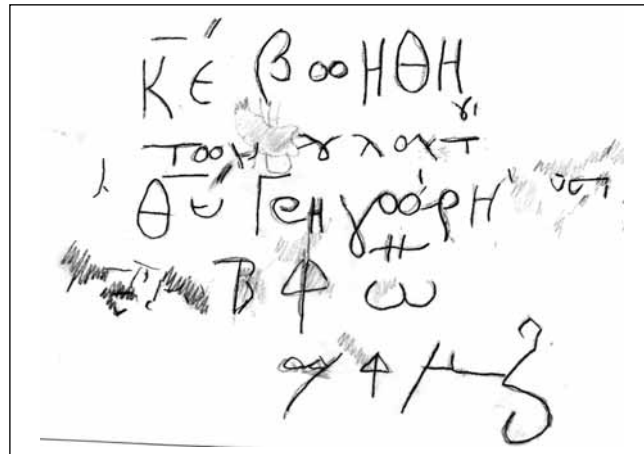
Господи, помоги рабу Бога, Григорису... 6547³

¹ Никитенко Н.М., Корниенко В.В. Найдавніше графіті Софії Київської та датування собору // Софійські читання. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції «Пам'ятки Національного заповідника «Софія Київська»: культурний діалог поколінь» (м. Київ, 25–26 жовтня 2007 р.). К., 2009. С. 419-420.

² В виду независящих от меня обстоятельств, я не смогла включить эту надпись в изданный корпус греческих граффити Софии Киевской.

³ Евдокимова А.А. Корпус греческих граффити Софии Киевской на фресках первого этажа // Древнейшие государства Восточной Европы. 2005 год. Рюриковичи и Российская государственность. М., 2008. С. 493-494, 516 (ил. 51).

Довольно четко читаются последние буквы надписи и по своему виду, скорее всего, являются числом, из которого без сомнений читаются последние три: 547, а перед «ф» скорее всего «ς» в несколько своеобразном написании. Если эти цифры являются датой, то это 1038–1039 г. и перед нами самая ранняя греческая надпись в храме.

Обращаю ваше внимание в этом издании на два факта: 1) дата находится в контексте надписи и может быть связана с элементом «Φω», одна из возможных интерпретаций которого, трактовать его как начало фамилии или прозвища, упомянутого в граффито Григория; 2) дата без сомнений читается как на фотографии, так и на прорисовке, если не считать приведенной в издании оговорки про ее первый знак.

Если обратиться к представленным сейчас в Интернете прорисовкам «ранних датированных граффито», то вызывает сомнение следующее: 1) отсутствие контекста, 2) наличие прорисовок и отсутствие фотографий. Часть надписей, интерпретируемых как даты, скорее всего, являются отдельными греческими

словами или фразами с диакритическими знаками, например:

(φελετε = το θελεται субстантивированный инфинитив от глагола θελω, с встречающимися в других греческих граффито собора заменами θ на φ и α на ε). Исследователи интерпретируют ее следующим образом: «дата складывается из четырех литер SΦΛS, цифровые значения яких – 6000 (S), 500 (Φ), 30 (Λ) та 6 (S). Каждая цифра має закінчення – ε (шеститисячное, пятисотое, тридцатое, шестое). Відповідно, в написі вказаний 6536 р. від створення світу, тобто, 1028 р. від Різдва Христового».⁴ К сожалению, никаких аналогий на подобные вставки буквы гласной в даты не приводится. В двух самых ранних датах, вместо привычного нам знака «S» для славянских цифр, или «ς» для греческих, представлен некий знак, который интерпретируется исследователями, как «S», но с тем же успехом мог бы оказаться задней частью прописной «альфы» или «аза», и тогда вся дата переносится в XVI век. Например:

⁴ <http://www.unian.net/rus/news/news-371308.html>

Однако, доказать это наше предположение пока не представляется возможным, так как качество фотографий надписей, предоставленных прессе, не позволяет делать достоверные выводы, а непосредственное изучение софийских надписей независимыми специалистами, как и сам доступ к ним, затруднены дирекцией заповедника.

К методике чтения древних граффити

Медьницева Альбина Александровна

ведущий научный сотрудник Института археологии РАН, доктор исторических наук

В своем коротком выступлении я, естественно, не могу коснуться всего круга вопросов по поводу предложенной датировки Софии Киевской, поэтому обращусь лишь к эпиграфической составляющей, впрочем, весьма важной в данном случае.

Прежде всего, обращает на себя внимание отсутствие титл и точек над буквенными знаками, обозначающими цифры в тех надписях, которые определяются Н.Н. Никитенко и В.В. Корниенко в качестве ранних дат. В принципе указанные знаки обязательны, так как они единственное, что отличает буквы от букв-цифр. В датах я не знаю отступления от этого правила. В других цифровых обозначениях (количественных, цифровых азбуках) иногда допускаются отступления в виде отсутствия титл либо точек, когда контекст указывает на то, что это количественные обозначения, но, как правило, такие случаи относятся к догадкам исследователей.

Далее, отсутствие сопроводительного текста можно допустить в календарных расчетах, количественных обозначениях на амфорной таре, цифровых азбуках. В надписях-граффити таких дат не встречено, за исключением двух случаев из Софии Новгородской (впрочем, речь идет о неизданных надписях, в которых контекст, возможно, изначально был, но утрачен ввиду позднейших повреждений).

Но это все частные случаи. Здесь, мне кажется, гораздо важнее обратить внимание на несоблюдение Н.М. Никитенко и В.В. Корниенко методологии чтения надписей-граффити в целом. Авторы указывают на сложность изучения этого источника, на то, что ими употреблялась при этом «методика» использования бокового освещения и фотофиксации граффити с последующей наводкой по фотографиям, которая гораздо точнее, чем изготовление прорисей на кальке. На самом деле, эта методика, использованная и С.А. Высоцким, действительно на настоящий момент точная, но имеет отношение к поискам и фиксации надписей.

Методика чтения надписей включает много тонкостей, среди которых одной из важнейших (после изучения надписей *in situ*) является наблюдения над направлением строк, размерами и уровнем букв, их глубиной, связным текстом. Без соблюдения этого любое прочтение превращается в произвольное, позволяющее как угодно истолковывать любой заданный текст.

Для примера рассмотрим прочтение Н.Н. Никитенко и В.В. Корниенко надписи с датой 6530 (1022) г. Авторы читают дату (число тысяч и сотен -6900),

добавляют к ним букву Л (30) меньшего размера из расположенной выше греческой надписи, затем снова возвращаются к кириллическому тексту, выполненному двумя разными почерками, и из трех разновременных, выполненных разными алфавитами и разными людьми надписей получают искомый текст о «золотой Пасхе». Между тем, такое «прочтение» этой надписи лежит в основе датировки и переатрибуции целого комплекса софийских граффити, делая все построение шатким и ненадежным.

Даже сторонники гипотез о более ранней дате построения Софии киевской не могут отрицать, что все до сего дня опубликованные даты Софии Киевской ранее 1052 г. приходится на плохо сохранившиеся надписи вне контекста и, безусловно, не могут являться палеографической основой для столь решительных выводов о передатировке времени построения Софии Киевской.

О сомнительных реконструкциях при чтении софийских граффити

Рождественская Татьяна Всеволодовна

профессор кафедры русского языка филологического факультета
Санкт-Петербургского государственного университета, доктор филологических наук

С точки зрения лингвистики те прочтения, которые предлагают сторонники юбилея Софии в 2011 г., не соответствуют данным исторической грамматики восточнославянского и церковнославянского языков, а потому никак не могут использоваться как достоверные источники для датировки собора. Предложенные авторами чтения произвольны и не соответствуют современному уровню славистической филологической науки.

В частности, надпись, в которой Н.Н. Никитенко и В.В. Корниенко читают «о Пасце золотой», на самом деле состоит из 3-х разных надписей, сделанных разными почерками. Слова «о Пасце» могут быть, с той же вероятностью, прочитаны как греческие слова. От слова «золотой» видны только фрагменты букв и то не всех, а потому это не точное чтение, а реконструкция авторов, на которой строить столь важные выводы о датировке Софии некорректно. И в этом я вполне солидарна с А.А. Медынцевой, С.М. Михеевым, А.Ю. Виноградовым, А.А. Гиппиусом, утверждающими то же самое.

Однако, если даже предположить чтение «о Пасце золотой», то для первой половины и даже начала XI в. более характерно употребление не полной, а краткой формы прилагательного «злата (золотая)». Окончание же в граффито по нормам церковнославянского языка должно быть «золотъ», а в случае полной формы (что сомнительно) – «золотѣи». Т.е. ранняя дата этой реконструкции противоречит грамматике.

Для более позднего времени – XII–XIII вв. гипотетически возможно и восточнославянское окончание -ой. Но одно из свойств надписей-граффити в храмах – это их синхронность, как правило, событию. Обычно надписи о каком-то событии писались «по свежим следам». Если же предположить, что надпись о дате написана ретроспективно, тогда надо объяснить, почему это было сделано именно позже, что вызвало появление такой надписи и убедительно это аргументировать.

Это же касается и других софийских надписей с «ранними датами». В свое время С.А. Высоцкий, которому мы обязаны открытием этих замечательных письменных источников в Софийском соборе и который впервые опубликовал эти надписи, был значительно осторожнее в своих предположениях. Мне, увы, не привелось видеть их *in situ*, но и фотографии убеждают в сомнительности предложенных чтений. Также сомнение вызывает обилие нововыявленных дат, в которых нет сопровождающих буквы титла, собственно и необходимых для обозначения числового характера того или иного знака.

Естественно, каждый исследователь вправе высказывать гипотезу, но при этом необходимо, чтобы были рассмотрены альтернативные гипотезы и доказано, почему они не могут быть приняты. Только в этом случае предложенная гипотеза может быть признана научной. К сожалению, ныне мы наблюдаем попытку обосновать раннюю датировку Софии не строго установленными фактами, а сомнительными в палеографическом и лингвистическом отношении реконструкциями. То есть, сторонники «новой хронологии» практически «подтягивают» факты в угоду желаемому результату, что противоречит основным принципам научного исследования.

Таким образом, с точки зрения исторической лингвистики концепция раннего датирования Софийского собора в Киеве не может быть признана как обоснованная и требует дальнейших разысканий.

Некоторые замечания о софийских граффити с «ранними датами»

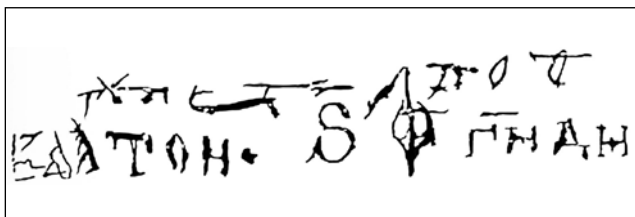
Бобровский Тимур Анатольевич

заместитель директора по научной работе

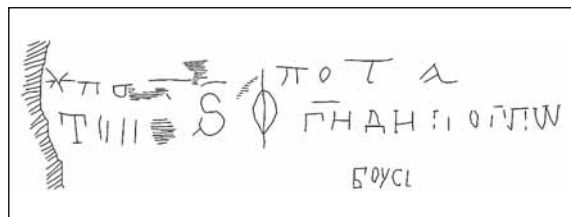
НИИ памятникоохранных исследований МКТ Украины, кандидат исторических наук

Здесь мне хотелось бы вкратце обобщить данные о девяти граффити, найденных в Софии Киевской и представленных прессе как древнейшие надписи Киевской Руси. По уверению Н. Никитенко и В. Корниенко эти граффити имеют твердые даты и являются неоспоримым доказательством основания Софийского собора в 1011 году. Отдельные из них уже рассматривались в предыдущих выступлениях, однако целостный взгляд на «древнейшие граффити» позволяет наглядно представить масштабы тенденциозности современных «эпиграфистов», неустанно находящих в соборе все более древние надписи, на которых отныне и зиждется вся «новая концепция» истории Софии Киевской.

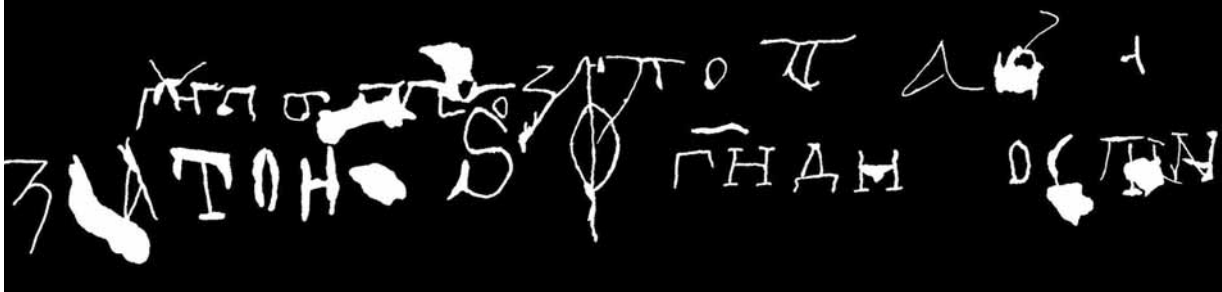
Граффито № 1

(С. Высоцкий)

(С. Михеев и А. Виноградов)

(Н. Никитенко и В. Корниенко)

Граффито № 1 впервые было опубликовано С. Высоцким, читавшим здесь следующее: «В лето 50 (и) 6500-лое...» (т.е. 6550 г. от сотворения мира или 1042 г. от Рождества Христова).¹

В. Орел и А. Кулик увидели в этой надписи иную дату – «40 (и) 6500» (т.е. 6540 г. от с.м. или 1032 г. от Р.Х.).²

Н. Никитенко и В. Корниенко предложили для этого граффито совершенно фантастическое, с точки зрения правописания и порядка следования слов, прочтение: «(В лето) 6530 о Пасце златой господственной дни. Прости» (т.е. 1022 г. от Р.Х.).³

По наблюдениям С. Михеева и А. Виноградова в этом месте находится наслоение 3-х или 4-х греческих и кириллических надписей, одна из которых является недописанной или памятной датой «6500» (или 992 г. от Р.Х.).⁴ По-видимому, это на сегодняшний момент наиболее правдоподобное прочтение данного текста (если только буквы, принимаемые за числа, не составляют позднесредневековую запись ϠϘ – «Софи(я)», достаточно явно просматривающуюся на прорисовке Н. Никитенко и В. Корниенко).

Кроме того, по мнению Т. Рождественской, с точки зрения грамматики церковнославянского языка первой половины XI в., словосочетание «о Пасце златой» является невероятным, поскольку такая лингвистическая форма появляется не ранее XII в.⁵

Таким образом, для данной надписи (вернее, группы надписей) предложено 5 вариантов прочтения с четырьмя различными трактовками даты в хронологическом диапазоне от 992 до 1042 гг. от Р.Х.

¹ *Высоцкий С.А.* Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. К., 1966. С. 15-16.

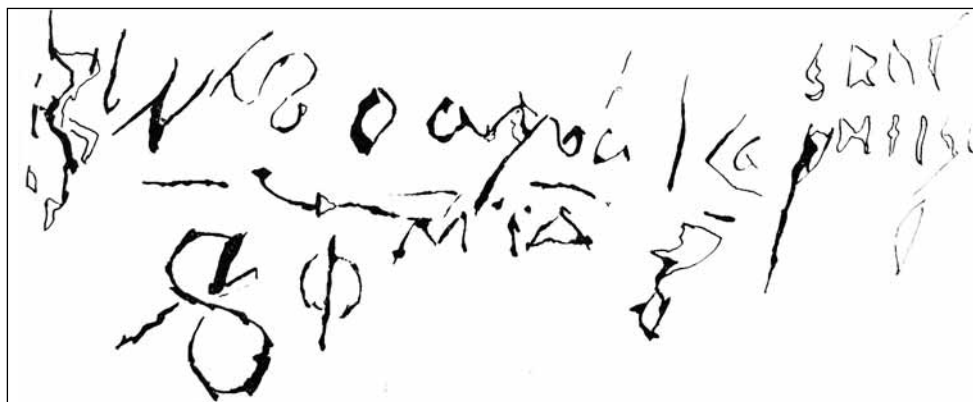
² *Орел В., Кулик А.* Заметки о древних киевских граффити // *Археологія.* 1995. № 1. С. 124-125.

³ Согласно их трактовке, дата, расположена в начале надписи, которая с нижней строки переходит на верхнюю, а затем вновь возвращается вниз и продолжается, перескакивая через начальные буквы даты (*Никитенко Н.М., Корниенко В.В.* Найдавніші графіті Софії Київської та датування собору // *Софійські читання* 2007 р. К., 2009. С. 419-420).

⁴ См. статью С. Михеева и А. Виноградова в этом сборнике.

⁵ См. сообщение Т. Рождественской в этом сборнике.

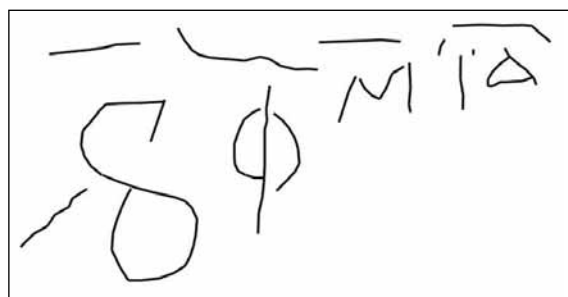
Граффито № 2

(С. Высоцкий)

(Н. Никитенко и В. Корниенко)

(С. Михеев и А. Виноградов)

Граффито № 2 вероятнее всего представляет собой запись даты, для которой исследователями были предложены различные прочтения.

В частности, С. Высоцкий, дважды публиковавший эту надпись, предложил следующие варианты ее расшифровки: «(В лето) 6540 (и) 14» (т.е. 6554 г. от с.м. или 1046 г. от Р.Х.)⁶, а позже – «(В лето) 6540 14 (-го индикта)» (т.е. 1032 г. от Р.Х.)⁷.

В. Орел и А. Кулик предложили рассматривать граффито как запись даты «6540» (т.е. 6540 г. от с.м. или 1031/32 гг. от Р.Х.)⁸.

Н. Никитенко и В. Корниенко читают граффито как дату «6544» (т.е. 6544 г. от с.м. или 1036 г. от Р.Х.)⁹.

⁶ *Высоцкий С.А.* Указ. соч. С. 16.

⁷ *Высоцкий С.А.* Средневековые надписи Софии Киевской. К., 1976. С. 198. С таким прочтением не согласился А. Поппэ, справедливо отметивший, что 6540 год 14 индикта соответствует не 1032 г. от Р.Х., а лишь второй половине 1031 г. (см.: Поппэ А. К дискуссии о времени постройки Софии Киевской (Граффити № 2) // Проблемы изучения древнерусского зодчества (по материалам архитектурно-археологических чтений, посвященных памяти П.А. Раппопорта, 15–19 января 1990 г.). СПб., 1996. С. 22-23). В то же время исследователь поддержал первоначальный вариант чтения даты – 6554 г. от с.м., приведя аналогии из письменных источников (Там же, с. 24, прим. 7).

⁸ *Орел В., Кулик А.* Указ. соч. С. 125. Исследователи полагали, что концовка надписи не связана с датой, а имеет отношение к расположенному выше греческому граффито.

⁹ *Никитенко Н.М., Корниенко В.В.* Вказ. праця. С. 420-421.

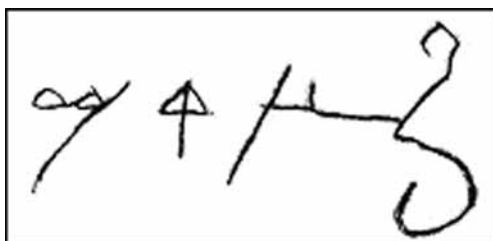
С. Михеев и А. Виноградов трактуют дату как «6540 и 1» (т.е. 6541 г. от с.м. или 1033/34 гг. от Р.Х.) либо как «6540 индикт 1» (т.е. 6540 г. от с.м. или 1032/33 гг. от Р.Х.).¹⁰

Следует отметить, что это одна из немногочисленных надписей Софии Киевской, где наличие даты не вызывает сомнения ни у одного из исследователей. Спор, в основном, идет вокруг точности прочтения знаков, воспринимаемых как $\bar{\text{ia}}$, $\bar{\text{d}}$, либо же как $\bar{\text{d}}$.¹¹

В то же время, большинством исследователей проигнорировано существование еще одной буквы, несомненно, находящейся в контексте данной даты. Речь идет о знаке, располагающемся в конце строки и поврежденном выбоиной, но имеющем отчетливое титуловое обозначение и конфигурацию, близкую кириллической з или греческой ζ .¹² Не исключено, что ею обозначено число индикта, а это позволяет предложить еще один вариант прочтения данной надписи: «6540 индикта 7» (т.е. 6547 г. от с.м. или 1039/40 гг. от Р.Х.), где $\bar{\text{d}}$ – сокращенная форма слова «индикт».¹³

Таким образом, данное граффито, хотя и является записью даты, предполагает 5 вариантов ее прочтения в хронологическом диапазоне между 1031/32 и 1039/40 гг. от Р.Х.

Граффито № 50 (греческое)

(А. Евдокимова)

Граффито № 50 (греческое) впервые опубликовано А. Евдокимовой. Оно представляет собой пятистрочную молитвенную запись, нижняя строка которой предположительно атрибутирована как дата «6547» (или 1039 г. от Р.Х.).¹⁴

В записи указанной даты вызывает сомнение неизвестная доселе конструкция начертания ζ в начале строки, а также отсутствие титуловых обозначений над предполагаемыми числовыми обозначениями. Впрочем, издатель не настаивает

¹⁰ См. статью С. Михеева и А. Виноградова в этом сборнике.

¹¹ Н. Никитенко и В. Корниенко исключают из надписи $\bar{\text{i}}$, полагая в этом месте царапину и не учитывая сопровождающие вертикальную линию парные точки (Никитенко Н.М., Корниенко В.В. Вказ. праця. С. 420-421).

¹² Следует отметить, что С. Высоцкий и А. Поппэ фиксировали, связывая с датой, этот знак и перекрывающее его титуло (Высоцкий С.А. Средневековые надписи..., с. 198; Поппэ А. Указ. соч., с. 21-22). Однако, исследователями не было предложено сколь-нибудь убедительной его интерпретации.

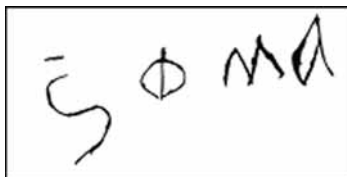
¹³ Нам неизвестны.

¹⁴ Евдокимова А.А. Корпус греческих граффити Софии Киевской на фресках первого этажа // Древнейшие государства Восточной Европы. 2005 год. М., 2008. С. 493-494, 516.

на верности интерпретации двух нижних строк данного граффито, лишь допуская прочтение здесь даты.¹⁵

Таким образом, дата в данной надписи (1039 г. от Р.Х.) не может быть определена безусловно, ввиду неуверенности прочтения концовки граффито и отсутствия титл над буквами, определяемыми как числа.

Граффито № 653

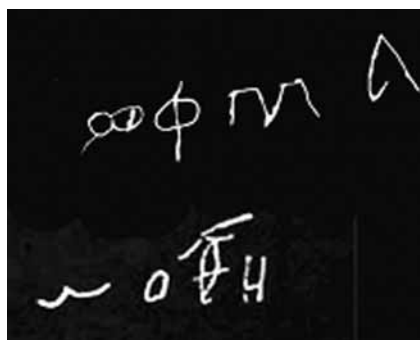
(Н. Никитенко и В. Корниенко)

Граффито № 653 впервые опубликовано Н. Никитенко и В. Корниенко, объясняющими его как запись даты «6541» (или 1033 г. от Р.Х.).¹⁶ В публикации надпись сопровождается некачественной фотографией, по которой судить о точности выполненной прорисовки не представляется возможным.

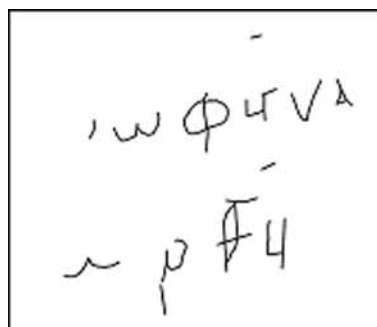
Хотелось бы заметить, что данная «дата» существует вне какого-либо контекста, над ее буквами отсутствуют титла, необходимые для обозначения чисел, а палеография букв м и а соответствует нормам XII–XIII вв., а потому едва ли надпись может быть соотнесена с XI в.

Таким образом, данная надпись нуждается в дополнительной натурной фиксации, ее палеографические особенности не соответствуют нормам XI в., а отсутствие титл над буквами ставит под сомнение возможность ее прочтения в качестве даты (1033 г. от Р.Х.).

Граффито № 720

(Н. Никитенко и В. Корниенко)

(С. Михеев и А. Виноградов)

Граффито № 720, впервые опубликованное Н. Никитенко и В. Корниенко, также трактуется ими как запись даты «6541» (или 1033 г. от Р.Х.).¹⁷

¹⁵ См. сообщение А. Евдокимовой в этом сборнике.

¹⁶ Никитенко Н.М., Корниенко В.В. Вказ. праця, с. 424.

¹⁷ Там само, с. 423-424.

С. Михеев и А. Виноградов возражают против чтения даты в этой надписи и, соединяя ее с ниже расположенным граффито (№ 721), предлагают читать в обеих строках единый греческий текст (σωφήςα ωρθή – «Премудрость! Прямо!»).¹⁸ Главным аргументом исследователей, фиксирующих некачественность изданной прорисовки, является отчетливое прочтение ω вместо опрокинутой ζ, что делает невозможной реконструкцию даты в данном граффито.

Следует также отметить, что, как и в предыдущем случае, над буквами отсутствуют титловые обозначения, необходимые для обоснования числовых значений в дате, а опрокинутое «зело» не имеет аналогий в греческой или кириллической палеографии XI в.

Таким образом, для данного граффито предложено 2 кардинально отличающихся варианта его прочтения, а отсутствие титл над буквами ставит под сомнение возможность его трактовки в качестве даты (1033 г. от Р.Х.). Более аргументированным представляется прочтение здесь греческой надписи литургического содержания.

Граффито № 1684

(В. Корниенко)

Граффито № 1684, найденное В. Корниенко, представляет собой двустрочный набор букв, не имеющих титловых обозначений, однако, читаемых издателем (в верхней строке) как запись даты «652...» (реконструируется как 6525/29 гг. от с.м. или 1018/21 гг. от Р.Х.).¹⁹ В. Корниенко полагает, что четвертая буква этой «даты», обозначающая единицы, уничтожена выбоиной, а первая снабжена знаком тысячи.

В такой интерпретации граффито сомнительно все: «знак тысячи», изображенный без характерных поперечных штрихов; φ с характерным для позднего средневековья начертанием мачты (имеющей изгиб и значительно выходящей за пределы строки); κ невероятной для XI в. конструкции (более очевидно здесь прочитывается ĭ без точек и скорописное ε в виде расщепя). Необоснованной представляется и реконструкция «утраченного обозначения единиц» лишь в диапазоне от 5 до 9 (в равной степени, если это действительно числовое обозначение, здесь может быть и любой другой знак – от 1 до 4).

По моему мнению, в верхней строке данной надписи, если она верно воспроизведена на прорисовке, логичнее читать ζ(Ο)φίε с начертаниями букв (в особен-

¹⁸ См. статью С. Михеева и А. Виноградова в этом сборнике.

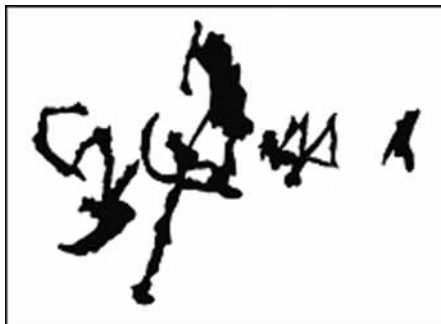
¹⁹ Корниенко В.В. Найдавніше датоване кириличне графіті Софії Київської: Нова знахідка // Софійські читання 2007 р. К., 2009. С. 444-445.

ности, уже упомянутыми ф и е), характерными для скорописи XVI–XVII вв.²⁰ В таком случае нижняя строка граффито, ввиду ее более ранней, древнерусской палеографии, должна рассматриваться как остатки отдельной надписи, а плохо сохранившийся фрагмент буквы в начале верхней строки (собственно, «даты») – в качестве предлога в или к.

Таким образом, для данной надписи может быть предложено несколько вариантов прочтения, причем весьма сомнительным представляется рассматривать ее как запись даты (1018/21 гг. от Р.Х.), в частности, из-за отсутствия титл над буквами, а, главное, в виду явно позднесредневековой палеографии их граффем.

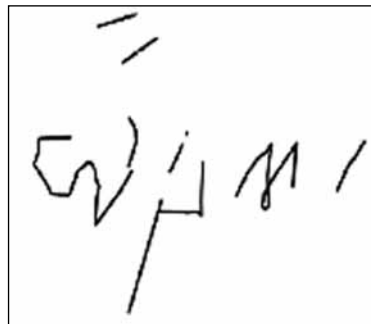
Граффито № 2035

(Н. Никитенко и В. Корниенко)

(С. Михеев и А. Виноградов)

Граффито № 2035, обнаруженное Н. Никитенко и В. Корниенко, трактуется издателями как запись даты «6541» (или 1033 г. от Р.Х.).²¹

Между тем, С. Михеев и А. Виноградов, отметив некорректность выполненной издателями прорисовки, предлагают рассматривать граффито как остатки греческой надписи со словом ὄρη – «Порыв».²²

Также отметим, что в данной надписи, как и в нескольких предыдущих, отсутствуют титловые обозначения, а это ставит под сомнение числовую функцию составляющих ее букв. Неприемлемым для древнерусской палеографии (по крайней мере, XI–XII вв.) является и начертание опрокинутой буквы «зело». К тому же на фотографии вторая буква надписи отчетливо читается как ρ или ρ, а не ф и т.п.

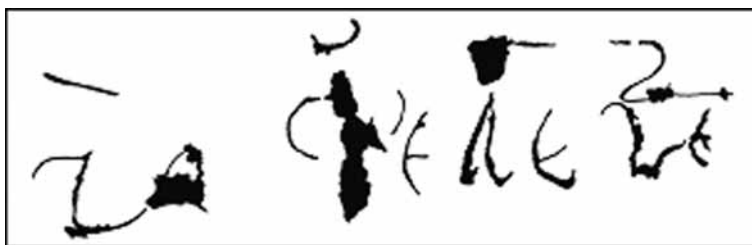
Таким образом, для данного граффито предложено 2 варианта прочтения, одно из которых весьма правдоподобно трактует его как греческую надпись, а отсутствие титл над буквами и неверное прочтение отдельных знаков граффито делает его интерпретацию как даты (1033 г. от Р.Х.) более чем сомнительной.

²⁰ Видимо, именно позднесредневековый характер этого граффито не позволил С. Михееву и А. Виноградову распознать в нем греческий или кириллический текст (см. статью С. Михеева и А. Виноградова в этом сборнике).

²¹ Никитенко Н. М., Корниенко В. В. Есхатологічні дати в графіті на фресках Софії Київської як історичне джерело // Архіви України. К., 2009. № 6. С. 51-52.

²² См. статью С. Михеева и А. Виноградова в этом сборнике.

Неизданное граффито (1)

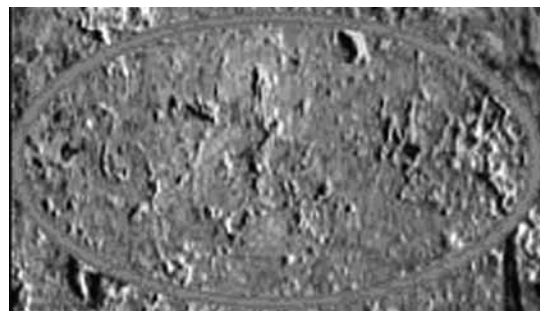
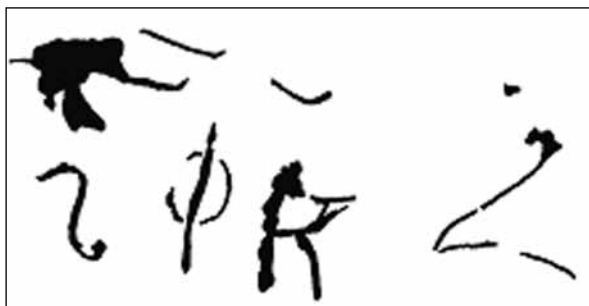
(В. Корниенко)

Неизданное граффито (1) известно лишь по публикациям в прессе выполненной В. Корниенко его прорисовки.²³ По мнению исследователя, в данном случае представлена запись даты «6536» (т.е. 1028 г. от Р.Х.), где каждая из букв, обозначающих числа, сопровождается добавочным окончанием ε: «шеститысячно-е пятисото-е тридцато-е шесто-е».

Изучив прорисовку, С. Михеев и А. Виноградов предположили, что данное граффито не содержит даты, а является греческой надписью, в которой отчетливо читается ...ελε...²⁴ Того же мнения придерживается и А. Евдокимова, предложившая вариант прочтения всего граффито: το φελετε²⁵.

Таким образом, для данного граффито предложено 2 варианта прочтения, одно из которых (причем, высказанное различными исследователями) трактует его как греческую надпись, что ставит под сомнение существование здесь даты (1028 г. от Р.Х.). Надпись требует дальнейшего изучения, полноценной натурной фиксации, по результатам которой можно было бы более предметно определиться с ее содержанием.

Неизданное граффито (2)

(В. Корниенко)

Еще одно неизданное граффито (2) было опубликовано В. Корниенко в прессе.²⁶ Исследователь трактует его как дату «6527» (т.е. 1019 г. от Р.Х.). О каком-либо контексте этой надписи не сообщается.

²³ См.: <http://www.unian.net/rus/news/news-371308.html>

²⁴ См. статью С. Михеева и А. Виноградова в этом сборнике.

²⁵ См. сообщение А. Евдокимовой в этом сборнике.

²⁶ См.: <http://www.unian.net/rus/news/news-371308.html>. Кроме прорисовки, в интернет-изданиях приведены фотографии данной надписи, впрочем, весьма низкого качества (<http://www.blik.ua/content/view/29131>).

На имеющихся фотографиях видно, что в представленной прорисовке отсутствует целый ряд очевидных линий и даже букв (может быть, χ между z и ϕ , n или m перед z и пр.). Также вызывают сомнения (в связи с интерпретацией даты – 1019 г.) начертания букв k и z , более характерные для позднесредневековой кириллической палеографии. В связи с этим весьма интересным кажется догадка А. Евдокимовой по поводу возможности трактовки z в качестве спинки буквы a .²⁷ В этом случае дата $\overline{\text{дФкz}}$ (т.е. 1527 г. от Р.Х.) вполне согласуется с палеографическими особенностями представленных на прорисовке букв.

Таким образом, и в этом случае предполагаются разнообразные прочтения и датировки граффито, нуждающиеся в более тщательной натурной фиксации и полноценной научной публикации. Без этого любая его интерпретация, а уж тем более установление точной даты написания (1019 г. от Р.Х.) будет восприниматься как сомнительные.

Подводя итог, следует признать, что ни одна из вышеприведенных девяти дат, «прочитанных» Н. Никитенко и В. Корниенко, не может быть признана безусловной, поскольку все указанные надписи предполагают множественные разночтения, а в случаях с отсутствующими контекстом и титлами над буквами – вообще причислены к датам безосновательно. Можно также констатировать неточное отображение граффити в ряде опубликованных прорисовок, что свидетельствует об ошибках в методике фиксации древних надписей. Н. Никитенко и В. Корниенко нередко пренебрегают нормами древнерусской грамматики и кириллической палеографии, что приводит к неверной интерпретации эпиграфических текстов.

В конце концов, здесь вполне уместно процитировать А. Поппэ, заметившего, что софийское граффито № 2 по причине множественных его разночтений «не может быть возведено в степень достоверного исторического первоисточника и для датировки времени постройки собора никакого значения не имеет».²⁸

В равной степени, по моему мнению, это заключение может быть распространено и на остальные восемь надписей, составляющих группу т.н. «древнейших граффити» Софии Киевской.

---

²⁷ См. сообщение А. Евдокимовой в этом сборнике.

²⁸ Поппэ А. Указ. соч., с. 23.

ПРОБЛЕМА НОВИХ ДАТУВАНЬ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЙ МОНУМЕНТАЛЬНОГО ЖИВОПИСУ СОФІЙСЬКОГО СОБОРУ

Хто був автором програми монументального малярства Софії Київської?

Міляєва Людмила Семенівна

*професор Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури,
доктор мистецтвознавства*

Інспірована Н. Нікітенко дискусія і розпочата нею піар-акція з приводу дати заснування Софії Київської і, відповідно, особи князя, який був не тільки ініціатором, але й фундатором її будівництва, видається навіть плідною. Бо саме це змусило вчених підбити підсумки досліджень міжнародної спільноти науковців, зроблені за останні десятиліття і співставити їх з тим, що з категоричністю пропонує Н. Нікітенко.

Софія, як пам'ятка всесвітнього значення, вимагає особливої зваженості підходів до будь-яких висновків, і в цьому зараз нас наочно переконують сумлінні спостереження наших колег, які продовжують її вивчати.

Час князювання Володимира Святославича і його сина Ярослава Мудрого – це апофеоз могутності Київської держави. Проте, і це безумовно природньо, що з офіційної дати хрещення Русі (988), розпочинається перший етап вживлення країни і самого міста Києва у всю систему християнських цінностей, що не так просто було і для самого князя, і для його дружини-бояр. Прищеплення абсолютно нової культури Візантії, усвідомлення значення такої інституції, як церква, що мала бути стрижнем релігійного життя неофітів-християн, світ нових моральних цінностей – це мав збагнути і сам князь, і його оточення, і ті пересічні кияни, а згодом не тільки вони, в цю відповідальну і складну епоху, яка докорінно врешті-решт змінила суспільство.

Князь Володимир збудував і першу муровану Десятинну церкву між 989 і 996 р.¹ Як показали останні розкопки Десятинної церкви і дослідження, проведені Г. Івакіним і О. Іоаннісіном, це ще була маргінальна з боку будівельної техніки базиліка, збудована провінційними майстрами, попри те, що князь Володимир не шкодував на неї грошей і прикрасив її мармуром, мозаїками і фресками.

За князювання Ярослава Мудрого, протягом дуже короткого проміжку часу, виникає вже певна стала сакральна свідомість, митрополія отримує свій центр, свій життєвий простір, будується Софійський собор і його оточення «на полі поза градом» (патрональні церкви св. Георгія і св. Ірини). І феноменом стає не стільки сам ансамбль, але візуальне осмислення релігії архітектурою і монументальним мистецтвом. Це можна простежити тільки на одній споруді з XI ст., яка майже повністю збереглася від тих часів, починаючи від архітектури і кінчаючи унікальним інтер'єром.

Задля того, щоб з'ясувати, чи можливо створення подібного ансамблю князем Володимиром, як це пропонує Н. Нікітенко, спробуємо звернути увагу на останні дослідження пам'ятки.²

¹ Відома до неї церква св. Іллі навряд чи була мурованою.

² Треба констатувати, чим більше дослідники опановують «таємницями» Софії, тим більше вона вражає своєю досконалістю.

Простежений дуже уважно з відповідними математичними розрахунками Г.Н. Логвиним і Н.Г. Логвин процес будівництва собору свідчить не тільки про виключну професійну культуру архітекторів і виконавців-будівельників (не до порівняння з Десятинною церквою), але й про вміння втілити на базі свого досвіду незвичне і оригінальне за задумом замовлення.³ На цьому ми особливо наголошуємо.

Не може не викликати захоплення і той факт, що ця надзвичайна споруда, яка мала 12 опорних хрещатих масивних стовпів (що було викликано особливостями ґрунту, перш за все) і галереї надала в інтер'єрі авторам програми монументального малярства величезні площі і стимулювала духівництво (безумовно митрополита та його клір) до створення дивовижної і абсолютно оригінальної за своєю концепцією богословської програми, в якій не було жодного випадкового сюжету.

Дослідження Кр. Уолтера, В.Д. Сараб'янова, Г.С. Колпакової, Г.Й. Шульца, Н.Б. Козака довели унікальність загального задуму, іконографії і топографії у розміщенні композицій і персональних зображень у Софії Київській, показали, що для неї взагалі не було типологічного зразку, а також звернули увагу на те, яку глибоку богословську і візуальну ерудицію мали автори програми.⁴

Місце розміщення того чи іншого сюжету забезпечувало викладення засобами образотворчого мистецтва, мозаїками і фресками, складної богословсько-догматичної концепції, в якій ретельно продумана кожна ланка в ланцюзі засадничих постулатів, що мають бути ними виражені. Тому заздалегідь треба було взяти до уваги архітектуру самого храму. В Софії Київській, присвяченій філософській доктрині Софії Премудрості Божої, задля того, щоб її виразити у всій повноті у візуальних образах, автор (або автори) взяли на себе сміливість розробити подібний тематичний і топографічний уклад стінопису вперше (так само, як і визначити архітектурну композицію самого собору). Проте, це не свідчить про їхню необізнаність. Навпаки, їхня ерудиція приголомшує, вони знавці не тільки філософських засад християнства, але й іконографії, її богословської семантики, іконології. Дослідники звернули увагу, що певні іконографічні зразки можна віднайти або в розписах на теренах Візантійської імперії, або в рукописах, на що в свій час, між іншим, вказував ще А. Грабар.⁵ Але возз'єднати це в один богословсько-догматичний вузол спромігся невідомий нам ерудит вперше. Він накреслив основні теми в космологічному сакральному просторі собору: єдність Небесної і Земної церкви, тобто підкреслив екклезіологічний аспект, а в ньому – значення літургії і апостольського служіння. І через те в інтер'єрі Софії Київської

³ Логвин Г.Н. Собор Святої Софії Київської. К., 2001, с. 30-41; Логвин Н.Г. О завершении второго яруса внутренних галерей Софийского собора в Киеве. Архитектура Киева. К., 1982, с. 85-89.

⁴ Walter Ch., *Art and Ritual of Byzantine Church* (London, 1982); Сараб'янов В. Мозаическая декорация Софии Киевской. *Искусствознание*, 2/08, М., 2008, с. 5-42; Колпакова Г.С. Роспись Софии Киевской в свете мировой культурной традиции. *Страницы*. Вып. 5 (2000), с. 557-604; она же, *Искусство Древней Руси. Домонгольский период*. СПб., 2007, с. 87-118; Шульц Г.Й. *Візантійська літургія. Свідчення віри та значення символів*. Львів, 2002, с. 177-182; Козак Н. *Образ і влада*. Львів, 2007.

⁵ Grabar A., *Christian Iconography. A Study of its Origins*, 89, il 226; Idem, «Un rouleau liturgique constantinopolitain et ses peintures», *Dumbarton Oaks Papers*, 8 (1954), p. 161-199.

вперше: такого іконографічного ізводу Євхаристія – у вівтарній апсиді, вперше – євангелісти у парусах, вперше – апостоли у барабані центральної бані, «Зішестя св. Духа» – в трансепті, т.ін. Дозволимо зупинитися на темі апостольського служіння, якій, на нашу думку, надано в Софії особливого значення, бо про неї промовляють не тільки мозаїки, але й фрески у трансепті.⁶

Євхаристична тема в Софії домінуюча, нею просякнутий весь ансамбль мозаїк і фресок, вона корелюється з темою Христа-священника, звучить у вівтарі, у замку підпружної арки, у композиціях на хорах, у біблійних і євангельських сюжетах, де підкреслюється символічне значення трапези, і, природньо, в христологічному циклі в трансепті, тут набуває особливих нюансів. Пасійні теми (з півночі – «Христос перед Кайафою» і «Зречення Петра», «Розп'яття» – з півдня), які розміщено у верхньому регістрі і їх дуже важко розгледіти, як знизу, так і з хор. Проте, перед очима мирянина постають сцени «Воскресіння Христа» і його діяння після Воскресіння, а це, перш за все – «Розсилання апостолів з проповіддю» і «Зішестя св. Духа». Ці теми вже мають безпосереднє відношення до християнізації східних слов'ян, перш за все – киян, вони мають безперечне патріотичне забарвлення, бо саме завдяки апостольській проповіді кияни долучилися до загальної християнської ойкумени. І не дарма, саме ця ідея знайшла відгук у «Слові про Закон і Благодать», виголошеному ще тоді не митрополитом, а пресвітером церкви на Берестові Іларіоном. «Слово» просякнуте патріотичною гордістю за християнську державу і за своїх князів Володимира і Ярослава.⁷ Воно без сумніву перегукується з програмою собору, навіть тим проповідницьким пафосом, в якому Іларіон користується аналогією між Біблією і Євангелієм. Тому саме Іларіон вважався основним розробником програми Софії Київської і так приманливо було для Н. Нікітенко передатувати «Слово», точно зазначивши його дату 1022 р., відповідно до запропонованої нею дати заснування Софії 1011 р.⁸

Втім, проблема, хто був автором програми, яка дотична і даті заснування Софії, досі остаточно не з'ясована, і тому ми дозволимо собі поміркувати. Чи міг бути ним тільки один майбутній митрополит Іларіон? Чи міг він сформулювати перед архітекторами таке складне завдання, як архітектурний план і композиція собору? Чи міг знати, кому з архітекторів доручити його виконання? Чи був обізнаний з художниками і, власне, з тим одним, з Константинополя, хто міг очолити всю артіль і добре знався на іконографії? Яким чином він знайшов мозаїчиста, який би міг, враховуючи всю площину майбутніх робіт, підрахувати, скільки голова артільі має привезти із собою мусії (смальти, яку тоді ще у Києві не виробляли) і пігментів для фресок.⁹

Хто був тією людиною, хто міг забезпечити таку велику кількість дуже різних митців, які працювали у Софії, іконографічними зразками? Бо для цього вже потрібна ціла бібліотека, в зв'язку з оригінальністю вирішення окремих сю-

⁶ Ми зараз дуже примітивізуємо богословсько-догматичний ряд концепції розписів, відсилаючи читача до літератури, на яку посилаємось.

⁷ Толочко П.П. «Слово» Илариона и время строительной деятельности Ярослава. Київ і Русь. К., 2008, с. 140-147 (Стаття присвячена дискусії з Н. Нікітенко з приводу нового датування «Слова»).

⁸ Нікітенко Н.Н. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской. К., 1999, с. 206-209.

⁹ А тим художником всі вважають шляхетного автора Святителів в апсиді.

жетів не можна було задовольнитися тими зразками, які, можливо, возили з собою митці (як, наприклад, це було згодом у Києво-Печерському монастирі). Власне, у Ярославі часи у Києві виникли бібліотека і скрипторій, в якому було написано Остромирове Євангеліє (1056). Більше того, автор програми мав весь довгий час, поки виконувався ансамбль, спостерігати за тим, щоб його так детально продумана теологічна концепція була бездоганно виконана. Поспішати митці тоді не вміли – вони працювали тільки в теплу пору року, хоча ремісничі засади було продумано бездоганно.

Ці всі завдання не можна було цілком покласти на митця, який мав організувати весь процес, сам працювати, слідкувати за забезпеченням своєчасно виготовлення тиньку під мозаїки і фрески, розподілу смальти і пігментів, а можливо і їхнього виготовлення, дбати про ритм роботи, який діяв, як годинниковий механізм. Від нього залежав і склад артілі, він мав знати, кому і що можна доручити, т.ін. Тому у автора програми, і основного замовника, і відповідального виконавця були різні завдання. Безперечно, пресвітер Іларіон не мав таких безпосередніх зв'язків з Константинополем, які мав митрополит. А ним тоді був митрополит Феопемпт, який один на той час перебував у Києві з 1037 до 1051 р. і будував свою резиденцію. Є підстави вважати, що патріотичні акценти програми внесено з легкої руки Іларіона, який так само був дотичний до дітища свого улюбленця Ярослава. За часів князя Володимира ми не можемо назвати людину, яка б могла бути подібною до Феопемпта, який би так добре розбирався в теології і одночасно був бездоганно орієнтований в мистецьких реаліях Константинополя або ширше – Візантійської імперії, знав би і архітекторів, і митців. Або був би знайомий з кліром Константинополя, який би міг йому порекомендувати виконавців такого складного завдання. При Володимирі ми не знаємо нічого про митрополитів, яких було декілька. У Десятинній церкві настоятелем був Анастас Корсунянин. Але його хіба не можна підозрювати у патріотизмі, яким просякнтий софійський ансамбль: в свій час він зрадив своїх соплеменників-греків, а потім, так само беззастережно, і киян.

І останнє – увесь ансамбль монументального малярства Софії Київської за стилем, на думку всіх дослідників, крім Н. Нікітенко, тяжіє до середини XI ст. Нам при цьому ще раз хочеться наголосити на тому, що монументальне малярство Софії Київської не можна відривати від архітектури, вони споріднені однією ретельно продуманою візуальною програмою, яку закладено в цей грандіозний проект. Тому, на наш погляд, датування Софії Київської добою князя Володимира – безпідставне.¹⁰

---

¹⁰ Таким чином ми вносимо певну корективу у гіпотезу В.М. Лазарева, який писав, що «роспись митрополичьего храма осуществлялась при ближайшей консультации самого митрополита Феопемпта» (*Лазарев В.Н. Мозаики Софии Киевской. М, 1960, с. 57*), але основним радником він вважав все ж таки Іларіона (там же, с. 58).

Перша жертва «нових Атакритій»

Козак Назар Богданович

доцент кафедри історії середніх віків та візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка, науковий співробітник відділу мистецтвознавства Інституту народознавства НАН України, кандидат мистецтвознавства

У переддень «великого ювілею» згадаймо, як все почалося. А почалося це понад двадцять років тому із публікації у щорічнику «Памятники культуры. Новые открытия» за 1986 р. статті, присвяченої портрету сім'ї Ярослава Володимировича на стінах церкви Святої Софії в Києві.¹ Автор статті стверджувала, що насправді цей портрет зображає не сім'ю Ярослава, а сім'ю його батька, Володимира. Чому? Тому що це «не просто ктиторська композиція», а ілюстрація заснування або (як написано далі по тексту) освячення церкви Святої Софії, що символізує торжество християнства на Русі. А оскільки хрестителем Русі був Володимир, то відповідно портрет зображає сім'ю Володимира і саме Володимир, отже, є справжнім засновником церкви Святої Софії. З таким же успіхом Володимира можна було проголосити засновником його власного пам'ятника тут на київських кручах, бо цей пам'ятник символізує хрещення Русі, а Русь хрестив Володимир.

Головою редакційної колегії «Новых открытий» тоді був Дмитрій Сергійович Ліхачов. Він не знав, що наступною жертвою Автора стане Іларіонове «Слово про закон і благодать», виявившись значно старшим ніж міг в найсмівливіших помислах уявити собі будь хто з дослідників літератури княжої доби.² У статті не було жодної згадки про «Слово» як і про Дмитрія Власовича Айналова, який першим на основі специфічної інтерпретації однієї фрази Іларіона висловив припущення, що Володимир був причетний до задуму будівництва Софії, який втілив його син Ярослав.³ Без Айналова, отже, вийшло справжнє «нове Атакритіє».

Далі був легіон публікацій, точне число яких відоме хіба Автору. Ознайомившись із багатьма, вважаю апогеєм творчості монографію 1999 р.⁴ Кількість доказів досягла критичної величини. Коли читав цю монографію, склалося враження, що все в Софії промовляє про її «істинного» засновника і, в тому числі, іконографія княжого портрета, якому присвячено окрему главу.

Поговоримо про іконографію. «Визначним внеском» стала нова реконструкція центральної втраченої частини княжого портрета. Там князь підносить модель храму не Христові, а на «мармурову панель» і назустріч княгині, а якщо прийняти пояснення Автора, що «об'єднуючою ланкою» було княже подружжя, яке підчас служби стояло на хорах якраз над центральною частиною композиції, то в такому разі князь підносив модель сам собі, а потім, після смерті, своїм на-

¹ *Никитенко Н.Н.* Княжеский групповой портрет в Софии Киевской и время создания собора. *Памятники культуры. Новые открытия. Письменность. Искусство. Археология.* Ежегодник 1986. 1987, с. 237-244.

² *Никитенко Н.Н.* «Слово» Илариона и датировка Софии Киевской. *Отечественная философская мысль XI-XVII вв. и греческая культура.* К., 1991, с. 51-57.

³ *Айналов Д.* К вопросу о строительной деятельности св. Владимира. *Сборник в память святого и равноапостольного князя Владимира.* Петроград, 1917. Вып. 1, с. 21-39.

⁴ *Никитенко Н.Н.* Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской. *Историческая проблематика.* К., 1999.

падкам.⁵ Аналогів такому композиційному укладу не збереглося в пам'ятках візантійської іконографії. Але в цьому і полягає «унікальність», «неповторність», «своєрідність» як самої пам'ятки, так і ... її реконструкції.

Автор також поглибила аргументацію ідентифікації княжого портрета як сцени, що зображає «реальну історичну подію» заснування чи освячення церкви Святої Софії, кардинально відмовившись від «реакційного» припущення, що там були зображені представники духовенства. Вони звичайно брали участь в події, адже це церковний обряд, проте їх... не зобразили.⁶

Не поміченим допоки залишилось «відкриття» у галузі теорії мистецтва, Автор запровадила новий жанр – історико-розповідний. До цього жанру, окрім княжого портрета з Софії, Автор зачислила панно Юстиніана і Феодори з церкви Сан Вітале в Равені, вважаючи що там також зображено реальну історичну подію, пов'язану з історією Равені.⁷ Але правда полягає в тому, що хоча в Равені є портрети Юстиніана і Феодори, проте самі Юстиніан і Феодора ніколи в Равені не були. Втім, можливо, візантійські джерела «приховали» цей важливий факт, як це зробили київські джерела, утаївши ім'я «істинного» засновника Софії, натомість приписавши все його синові.

Ні, звичайно, Ярослав був причетний до проекту і навіть ... зображений на портреті. Щоправда разом зі своєю першою дружиною, а його друга дружина, матір дев'яти дітей Інгігерда мусила все своє життя кожної неділі та у свята на Службі Божій споглядати образ своєї попередниці, долаючи ревність.⁸ Ось образ Ярослава – перший праворуч княжич на південній стіні.⁹

⁵ Никитенко Н.Н. Русь и Византия в монументальном комплексе, с. 45-46.

⁶ Спершу дослідниця припускала можливість зображення в центральній частині композиції представників духовенства [Никитенко Н.Н. Княжеский групповой, с. 239], але згодом відмовилась від цього припущення, щоправда й надалі трактуючи композицію як «ілюстрацію реального обряду освячення палладіуму Русі сім'єю її хрестителя» [Никитенко Н.Н. Русь и Византия в монументальном комплексе, с. 63]. Виходить, княжа сім'я освячувала собор самостійно?

⁷ Никитенко Н.Н. Русь и Византия в монументальном комплексе, с. 29, 33.

⁸ Тут слід уточнити, що ідентифікація портретованих у «концепції» Н. Нікітенко змінювалась. Так, перша жона Ярослава, фігурувала лише у першій публікації (Никитенко Н.Н. Княжеский групповой, с. 242), у монографії 1999 р. ця ж постать вже була ідентифікована як жона Бориса (Никитенко Н.Н. Русь и Византия в монументальном комплексе, с. 53), а на стенді, розміщеному сьогодні в церкві Святої Софії, це вже дочка Володимира, при цьому постать, яку тепер ідентифіковно як жону Бориса, раніше дослідниця ототожнювала з ... «древлянським князем Святославом» (Никитенко Н.Н. Русь и Византия в монументальном комплексе, с. 53).

⁹ Никитенко Н.Н. Русь и Византия в монументальном комплексе, с. 50.

У результаті невдалої реставрації в нього на голові опинилася біла хустка, але можна детальніше роздивитись цей образ на копії малюнка А. ван Вестерфельда, який в середині XVII ст. замалював княжий портрет, та на акварелі Ф. Солнцева, який зафіксував вигляд композиції після розчистки у середині XIX ст. Перед нами безбородий і безвусий підліток. Так одружений Ярослав виглядав у 1011 р., розмінявши третій десяток літ?!

Можна іронізувати скільки завгодно, але в Автора тепер «з'явилися» нові докази – графіті. Тепер у тезах Круглого столу, який відбувся 4 лютого 2010 р., про княжий портрет можна писати коротко, одним реченням – це не сім'я Ярослава, бо його діти народились після того як на стінах храму почали видряпувати перші літери. Раніше писалося не так коротко. Тоді ще не було графіті, вони ще не стали жертвою «нових Атакритій».

Жодне твердження Н. Нікітенко щодо «атрибуції» чи інтерпретації княжого портрета не може вважатись доказом або аргументом у дискусії довкола датування церкви Святої Софії в Києві. Описані вище методи «використання» княжого портрета для датування церкви Святої Софії в Києві – це профанація.

До проблеми датування Софії Київської

Ганзенко Лариса Георгіївна

старший науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології
НАН України, кандидат мистецтвознавства

Концепція датування Софійського собору добою Володимира Святославича була започаткована Н.М. Нікітенко ще на початку 1990 р., й первісно ґрунтувалася на інтерпретації стінопису собору як історичного джерела. У виникненні самої гіпотези та у розбудові доказової бази визначальним стало переконання автора, що *«конкретизировать церковно-политическую проблематику росписи позволяют символично-образовательные параллели сюжетов с русской историей»*.¹ У такому формулюванні методології дослідження не можна не вбачати вплив історичної герменевтики. У координатах герменевтичних досліджень процес розуміння – «читання тексту» є невіддільним від процесу самоусвідомлення того, «хто читає», а, отже, виходить за межі об'єктивного наукового пізнання.² Н.М. Нікітенко усвідомлювала, що запропонована нею концепція інтерпретації змісту стінопису потребувала доказів, які б спиралися не лише на її авторське інтерпретаційне прочитання історії, але й на об'єктивні історичні факти, на результати дослідження збережених матеріально-предметних структур пам'ятки та всього речового комплексу джерел з нею пов'язаних.

Оскільки вагомих аргументів, що базувалися б на класичних наукових методах історичного дослідження, для підтвердження гіпотези Н.М. Нікітенко бракувало, їх пошук вирішено було проводити у площині натурного обстеження стін храму. І от, дивовижним чином почали з'являтися на стінах собору численні гра-

¹ Нікітенко Н.Н. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской. К., 1999, с. 123.

² Гадамер Х.Г. Истина и метод: основы философской герменевтики. М., 1988; Kuhn T. The Road Since Structure (Chicago, 2000).

фіті, які чомусь не впали в око попереднім дослідникам, наприклад С.О. Висоцькому, який досліджував графіті собору понад 40 років.

Слід відзначити, що стіни собору за майже тисячолітню історію побутування зазнали значних руйнівних впливів.³ Історія втручань у матеріально-предметні структури пам'ятки дає підстави твердити, що поверхня фарбового шару собору, у якому зберігаються графіті є складним конгломератом нашарувань, які не можна розглядати як культурну поверхню (археологічний шар) XI ст. Поновлення та реставраційні розкриття XX ст. виконувалися зазвичай застарілими методами і не могли ідеально розкрити давню фреску: на поверхні завжди лишалися «неочищені» напластування наступних епох. Слід також враховувати, що в XX ст. в реставраційній практиці панівним був метод археологічної реставрації, коли при втраті давніх шарів на їхньому місці свідомо залишалися нашарування наступного періоду. Тому будь-яка реставраційна практика не позбавлена інтерпретаційних моментів, особливо тоді, коли роль людського фактора є домінуючою. Найменше ці аспекти торкаються консерваційних заходів, найбільше – виявляються у процесі розкриття та тонування. Може виникнути хибне уявлення, ніби у реставраційній практиці дотримання культури автентичного шару вирішується глобально – на рівні складання теоретико-методологічних програм. На практиці реставратор, щоразу торкаючись поверхні твору, приймає власне рішення (звичайно, оглядаючись на схвалену методику), яке нерідко може бути зумовлене не прогнозованою, нетиповою ситуацією, що виникає на поверхні реставрованого живопису. Саме до таких ситуацій належить проблема розчистки поверхонь з давніми графіті, особливо, коли йдеться про написи, виконані по сухому тиньку, гострим предметом: у тих випадках ризик висипань поверхневих шарів особливо великий. Тож враховуючи названі обставини, слід визнати, що введення до наукового обігу нововідкритих графіті потребує додаткових досліджень їх автентичності. Як здається, проведення комплексної комісійної експертизи (за участю експертів незалежних установ та різних фахових кваліфікацій) було б до речним.

Одним з аргументів Н.М. Нікітенко у розбудові її концепції датування Софійського собору є звернення до джерел кінця XVI–XVIII ст. Як вважає автор концепції, за цими джерелами нібито у XVI–XVIII ст. склалася певна традиція пов'язувати заснування Софії Київської з часами Володимира. Серед цих джерел виділено ктиторський напис Петра Могили на арках центрального купола Софійського собору. Проте посилання на ці джерела без достатнього висвітлення історичного контексту їхнього побутування не можна визнати науково коректними. Доба Петра Могили була позначена загостреним конфесійним протистоянням, що проходило під гаслами націоналізації культурного простору. Звернення до «своїх» релігійних цінностей, піклування про «власні святині» стало формою побожності, а перекидання містків між славним минулим й сьогоденням – визнаною формою боротьби за душі віруючих. Тому у написах, що представляють добу Петра Могили скоріше слід вбачати відображення згаданих процесів, ніж доказ офіційного визнання будівництва собору у часи Великого князя Володимира.

---

³ Лазарев В.Н. Фрески Софии Киевской. История реставрации фресок. Византийское и древнерусское искусство. Статьи и материалы. М., 1978, с. 65-71.

У концепції Н.М. Нікітенко датування Софії 1011–1018 рр. підтверджується результатами лабораторних аналізів складу фрескового тиньку і полив'яних плит підлоги Десятинної церкви і Софії Київської. Підкреслюється, що вони є подібними. Оскільки дата освячення Десятинної церкви загальновідома (996), то автори концепції раннього датування Софії Київської, спираючись на цю дату, підтягають до неї й створення стінописів Софійського собору. Такий підхід є методологічно хибним. За час археологічних досліджень Київського дитинця і, в першу чергу, Десятинної церкви та оточуючих палацових споруд було зібрано колекції як найменше шести варіантів тиньку. Проте, їхнє датування є досить умовним: переважну їх більшість відібрано у порушених археологічних шарах. Дійсно, один тип тиньку за складом наповнювачів, за їх пропорційним співвідношенням, за технологічною культурою та навіть за технікою нанесення фарбових шарів близький до стінопису Софійського собору. На фрагментах цього тиньку є залишки орнаментів квітково-пелюсткового типу та фрагменти зображень, у тому числі й деталі ликів. Саме цей тип тиньку утримує автентичні графіті, зміст яких не дає підстав сумніватися, що він належить до опорядження культової споруди. Атрибуція цього типу тиньку була ускладнена невідповідністю дати першого освячення Десятинної церкви (996) та його подібністю до стінопису Софійського собору (у традиційному варіанті його датування (1040–1050)). Зняти це протиріччя вдалося І.Ф. Тоцькій, яка запропонувала вважати, що цей тип тиньку відповідає перебудовам періоду другого освячення Десятинної церкви (1039).⁴ Гіпотеза І.Ф. Тоцької підтверджується результатами порівняльного художньо-стилістичного аналізу зображень (наприклад, орнаментів квітково-пелюсткового стилю), що збереглися на означеному типі тиньку Десятинної церкви, у фресках Софійського собору, у декоративному оздобленні Остромирового Євангелія (1056). Але найбільш вагомими аргументами на користь датування стінописів Софії Київської 1040–1050 рр. XI ст. дає порівняльний іконографічний метод дослідження. Так, встановлено, що головною атрибутивною ознакою монументальної декорації Софійського собору є богословські, догматичні акценти програми, а саме зображення Євхаристії у середньому регістрі центральної апсиди та зображення погруддя Христа Ієрея (з тонзурою) над східною аркою. Ці акценти дозволяють співставити програму розписів Софійського собору у Києві з програмою розписів Софійського собору в Охриді (1037–1056). Як відомо, пам'ятку було зведено на замовлення архієпископа Лева – одного з ідеологів Схизми 1054 р. Останні дослідження іконографії Софії Охридської переконливо довели, що її програма саме і відобразила основні догматичні акценти цієї схизми.⁵

Отже, і фрески Софії Київської, у відповідності до внесених у її програму догматично богословських акцентів, датуються серединою XI ст.

Концепція Н.М. Нікітенко суперечить усталеним у науці поглядам на історію Русі X–XI ст. – епохи надзвичайно важливої для самоусвідомлення українського, російського, білоруського етносів, та, відповідно, вносить певні деформації у сучасне сприйняття загальноєвропейського культурного контексту. Адже Русь бу-

⁴ Тоцкая И.Ф. О времени строительства Софийского собора в Киеве. Лазаревские чтения 2003. Материалы научной конференции. М., 2003.

⁵ Лидов А.М. Образ «Христа-архиерея» в иконографической программе Софии Охридской. Византия и Русь. Отв. ред. Г.Е. Вагнер. М., 1989, с. 65-90.

ла не ізольованою територією, а відкритим простором, що вбирав усі новітні цивілізаційні віяння. Будь-які наукові дефініції, що порушують усталені уявлення про історичне минуле трьох народів, а у даному випадку, враховуючи цінність Софійського собору як об'єкту Всесвітньої Спадщини, то й базові засади усвідомлення світового культурного простору, потребують переконливої аргументації, відкритості дискусії й дотримання норм наукової етики. На жаль, склалася ситуація, коли наукова дискусія відсутня. Суспільству в досить агресивній формі (у музейній практиці, у засобах масової інформації) нав'язується науково недоведена точка зору. Керівництво Національного заповідника «Софія Київська» чинить супротив тим хто не підтримує концепцію Н.М. Нікітенко. Вчені не мають змоги дослідити проблему у розрізі перевірки наданих Н.М. Нікітенко аргументів. Склалася ситуація, коли провідні українські фахівці, представники світової наукового товариства позбавлені можливості вільно досліджувати собор, для них закриті й фонди заповідника. Така практика суперечить принципу відкритості, який належить до визначальних цінностей сучасного громадянського суспільства, задекларований ЮНЕСКО. Прагнення перемоги над науковими опонентами стало основною ідеєю музейної політики... А варто було б зосередитись на збереженні Софії Київської та на науково обґрунтованому залученні пам'ятки до сучасного культурного простору. Національний заповідник мав би виступати гарантом передачі собору наступним поколінням у належному стані збереження та без деформацій в інтерпретації його значення у національній та світовій культурі.

Софія Київська та проблеми професійності її досліджень

Дорофієнко Інна Пантеліївна

*головний художник-реставратор корпорації «Укрреставрація»,
художник-реставратор вищої кваліфікації, заслужений художник України*

В лютому 2010 р. відбувся Круглий стіл в Національному заповіднику «Софія Київська», відповідно до оголошеного в ЗМІ повідомлення про відкриття нової дати закладання Софійського собору. На жаль, ті, хто раніше досліджував інтер'єри собору, на засідання не були запрошені, ми з Ю. Стріленко прийшли самі. А втім я маю безпосередню публікацію «О новом исследовании группового портрета семьи Ярослава Мудрого в Софийском соборе в Киеве» в збірці «Древнерусское искусство» (М.: Наука, 1988). У дискусії на тому Круглому столі я запитала: з ким з мовознавців музейні працівники співпрацювали? Адже прочитання й інтерпретація графіто, справді, чи не в першу чергу належить фаху лінгвістів. Спробувала ще раніше налаштувати музейних працівників на співпрацю з фахівцями – мовознавцями Інституту української мови НАН України, які допомагали реставраторам під час робіт в церкві Спаса на Берестовому прочитати і розтлумачити окремі графіті (зокрема, з В. Німчуком). Але даремно, працівникам заповідника лінгвісти та мовознавці, мабуть, не потрібні.

Ми з Вами, шановні колеги, вчасно зібралися, бо настав час декому нагадати про вимоги науки щодо рівня досліджень у всесвітньо відомих пам'ятках, обов'язкове обговорення нових знахідок чи досліджень на конференціях, і від-

критий доступ до предмета дослідження, який обговорюється. Адже йдеться про написи на фрескових зображеннях, а всім відомо, як реставрували фреску і яких змін вона зазнала протягом століть. Ми на цьому докладно зупинились при дослідженні групового портрета сім'ї Ярослава Мудрого.

Для того, щоб бути впевненим в автентичності написів або одночасовості їх виконання, бажано, щоб в групі дослідників, крім історика, мовознавця, був ще й реставратор. Коли С.О. Висоцький проводив свої дослідження, з ним працювали мої колеги – реставратори вищої кваліфікації О. Єрко, В. Баб'юк, А. Марампольський та інші. І тоді діяв кодекс етики – «не зашкодь». Саме тому у дослідників я попросила документацію, фотофіксацію в різних умовах освітлення, щоб можна було бачити збереженість шару фрески. Адже існують випадкові сколи, пошкодження, а це дуже небезпечно в таких дослідженнях. Мені таких матеріалів не надали.

Відносно того, що колег з зарубіжних країн не було допущено до огляду графіті в натурі, маю сказати таке. Ми ніколи не закривали свої пам'ятки від колег. Доказом того є наша співпраця з мистецтвознавцем О. Комечем. Під час його останнього приїзду до Києва він надав дуже цікаву інформацію про штукатурку Софії Київської. Спільно ми довели, що Софія була потинькована в XI ст., – це і є результат нашої співпраці з колегами з інших країн. Без обміну думок дослідників і обговорення з певної проблеми наука не визнає відкриттів, без цього висновки не можна вважати доведеними.

Є також потреба обговорювати програму вивчення південної вежі собору, яку заповідник сам собі визначив і тепер намагається виконувати. Але без ґрунтовного обговорення Радою Мінкультури та Мінрегіонбуду цього робити не бажано, враховуючи статус пам'ятки. До речі, за свідченням колишнього заступника директора заповідника з науки І. Тоцької, багато пунктів з тієї програми свого часу було відхилено. Зараз в Софійському соборі розкривають нейтральні тони і демонструють живопис XIX ст. (Селезньова) поряд з фресками XI ст. у центральній наві, що суперечить реставраційній концепції наших попередників І. Грабаря, В. Лазарева, Г. Логвина, Ю. Асеева та інших.

Гадаю, що цим питанням потрібно приділити спеціальне засідання.

ДАТУВАННЯ СОФІЙСЬКОГО СОБОРУ В КОНТЕКСТІ ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИХ ТА АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Архитектурные особенности Десятинной церкви и Софийского собора: опыт сравнения

Иоаннисян Олег Михайлович

заведуючий сектором архітектурної археології Государственного Эрмитажа,
кандидат исторических наук

В процессе подготовки к этой дискуссии я специально изучил выпуск «Софийских чтений», посвященный вот этой самой новой концепции. И должен сказать, что меня весьма порадовала статья Н.М. Куковальской с очень подробным обзором историографии изучения Киевской Софии.¹ Однако, при внимательном чтении в ней обнаруживаются достаточно странные вещи, в частности: если рассматриваются концепции разных исследователей, то в некоторых случаях они рассматриваются лишь частично. Из концепций предшественников выбирается только то, что может сработать в пользу «новой концепции». Всё остальное не анализируется, а зачастую и не упоминается вовсе. Например, удивительно, что из поля зрения Н.М. Куковальской выпала замечательная статья А. Поппэ, посвященная датировке Софийского собора.²

Далее. Безусловно, рискованно сравнивать между собой памятники, которые, в основном, не сохранились. Ведь, по сути, София один из счастливо дошедших до нас памятников самой ранней эпохи архитектуры Киевской Руси. Что у нас в Киеве ещё остаётся: Десятинная церковь, церковь Георгия, церковь на митрополичьей усадьбе, церковь Ирины? Но их, увы, нет. Мы можем оперировать только плохо сохранившимися фундаментами или, как правило, фундаментными рвами. На таких жалких остатках, в принципе, можно строить любую реконструкцию, но она всегда будет оставаться гипотетичной. Однако, если учесть датировку этих не дошедших до нас памятников, то нетрудно заметить, что все они (за исключением Десятинной церкви) относятся уже к середине и второй половине XI в.

Церковь Георгия, скорее всего, была возведена между 1051 и 1053 годами, когда Илларион занимал митрополичий престол), а храм на Митрополичьей усадьбе – около 1049. Однако, их строительство относится ко времени более позднему, чем строительство Софийского собора и не может служить основанием ее датировки ни 1017, ни, тем более, 1011 годом. Зато памятник, безусловно построенный теми же мастерами, что и София Киевская – Софийский собор в Новгороде – имеет четкую летописную датировку 1045–1050 годами.³

Ни у кого из исследователей не вызывает сомнения, что он был построен теми же мастерами, что и Киевская София, но как ее упрощенный вари-

¹ Куковальська Н.М. З історії створення Софії Київської: сучасний стан проблеми // Софійські читання, Вип. 4. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції «Пам'ятки Національного заповідника «Софія Київська»: культурний діалог поколінь» (Київ, 25–26 жовтня 2007 р.). К., 2009, с. 3-22.

² Poppe A. The Building of the Church of St. Sophia in Kiev // Journal of Medieval History, 1981, 7, p.15-66.

³ ПСРЛ, т. III. М., 2000, с. 181.

ант,⁴ и уже хотя бы поэтому хронологический разрыв между киевским и новгородским соборами не может быть большим. Строительство новгородского собора заняло 5 лет, но он меньше киевского. Его возведение должно было продолжаться два-три года больше. Поэтому, если принимать летописную дату основания Софии Киевской в 1037 году, ее строительство должно было завершиться как раз к 1045 году, то есть к моменту начала строительства Софии Новгородской. Предлагаемая же Н.Н. Никитенко дата закладки Киевской Софии в 1011 году, полностью вырывает Софийский собор из контекста истории развития зодчества всей Киевской Руси.

Выборочность обращения авторов «новой концепции» к трудам предшественников демонстрирует и обращение к работе А. Реутова. Ссылаясь на нее, Н.М. Куковальская отмечает лишь то, что А.В. Реутов рассматривает Десятинную церковь как сложное крестовокупольное сооружение, близкое по своим планово-пространственным параметрам Киевской Софии.⁵ Однако в той же статье, на которую Н.М. Куковальская ссылается, А.В. Реутов допускает и возможность того, что Десятинная церковь начинала строиться как базиликальный храм,⁶ что никак не может быть использовано в качестве аргумента близости этого памятника Софийскому собору, однако это почему-то проходит мимо поля зрения Н.М. Куковальской.

Кстати, авторы «новой концепции», обращаясь к архитектуре Софийского собора, ссылаются, в частности, и на меня. В 1996 г. я действительно писал, что и Десятинная церковь, и Киевская София принадлежат к одному типу сложных по своей композиции крестовокупольных памятников.⁷ Из этого софийскими коллегами делается вывод, что это напрямую связанные между собой постройки, а, значит, почему бы тогда Владимиру, построившему Десятинную церковь, не построить вслед за этим еще и Софию. Однако, следует заметить, что прямая зависимость развития древнерусской архитектуры XI в. от Десятинной церкви – устоявшийся взгляд, идущий со времен М.К. Каргера. И мои слова, сказанные в 1996 г., тому свидетельство. Однако, далее происходит следующее: в 2005 г. мы с Г.Ю. Ивакиным начали исследования Десятинной церкви и теперь уже пишем по этому поводу несколько другие вещи.⁸

---

⁴ См.: Каргер М.К. Новгород. СПб., 1980, с. 15-17; Коменч А.И. Древнерусское зодчество конца X – начала XII в. Византийское наследие и становление самостоятельной традиции. М., 1987; Асеев Ю.С. Мистецтво Київської Русі. Київ, 1989, с. 17; Раппопорт П.А. Древнерусская архитектура. СПб., 1993, с. 38; Штендер Г.М. Зодчество Великого Новгорода XI–XIII вв. // Архитектурное наследие Великого Новгорода и Новгородской области. СПб., 2008, с. 561-567.

⁵ Куковальська Н.М. Вказ. праця, с. 8.

⁶ Реутов А. До проблеми реконструкції Десятинної церкви // Церква Богородиці Десятинна в Києві. К., 1996, с. 32-34.

⁷ Иоаннесян О. Зодчество Давньої Русі від Десятинно церкви до монгольсько навали (традиції, зв'язки, розвиток) // Церква Богородиці Десятинна в Києві. К., 1996, с. 37-38.

⁸ Ивакин Г.Ю., Иоаннесян О.М. Перші підсумки вивчення Десятинної церкви у 2005–2008 рр. // ДБНІСЛОВО: Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України. Київ, 2008, с. 191-213; они же. О новых раскопках Десятинной церкви (2005–2007 гг.) // Труды II (XVIII) всероссийского археологического съезда в Суздале, т. I. М., 2008, с. 12-19; они же. Десятинная церковь в Киеве: «старый взгляд» в новом освещении (предварительные результаты исследований 2005–2007 гг.) // *Archeologia abrahamica: Исследования в области археологии и художественной традиции иудаизма, христианства и ислама.* М., 2009, с. 179-202; Иоаннесян О.М., Елшин Д.Д., Зыков П.Л., Ивакин Г.Ю., Козюба В.К., Комар А.В., Лукомский Ю.В. Десятинная церковь в Киеве // Сложение русской государственности в контексте раннесредневековой истории Старого Света // Труды Государственного Эрмитажа, т. XLIX. СПб., 2009, с. 330-366.

Печально, что Н.М. Куковальская и Н.Н. Никитенко не знакомилась с нашими последними публикациями, хотя, вполне возможно, они сознательно игнорируют новые данные, поскольку те не вписываются в их «концепцию».

А дело в том, что мы теперь совсем по-другому смотрим на Десятинную церковь, поскольку она оказывается, в свете последних исследований, памятником не столичной константинопольской архитектуры, а довольно провинциальной постройкой. Сегодня Десятинная церковь предстает перед нами не крестовокупольным храмом, а купольной базиликой, восходящей своими корнями к балканской (может быть, болгарской или греческой) архитектуре. Интерпретация Десятинной церкви как крестовокупольного храма была основана на том, что М.К. Каргер понял ленту поперечного рва для фундамента по линии восточных столбов храма как существующий фундамент и ввёл это в научный оборот. На самом деле этого фундамента не было. Был выкопан под него ров, который не был заполнен кладкой. Очевидно, строители первоначально планировали построить именно крестовокупольное строение, однако, почему-то не смогли. Поэтому, в ходе строительства замысел конструкции храма претерпел существенные изменения, значительно упростился.

Возвращаясь к Софийскому собору, заметим, что наши исследования Десятинной церкви свидетельствуют: эти памятники разного круга, построенные разными мастерами. В отличие от определенных проявлений провинциальности (региональности) Десятинной церкви, Софийский собор являет собой образец рафинировано-столичной византийской архитектуры. Сразу же встает вопрос: а мог ли Владимир в последние годы своего княжения получить мастеров из Константинополя? Дело в том, что в самом Константинополе в этот период мастеров не было, да и строительство почти не велось. Ведь это было время смены династий, а македонская династия не вела активного строительства в Константинополе (никто пока не может найти памятник времени македонской династии в самой столице). Единственное исключение – церковь Неа, построенная Василием Македонянином, но вся беда в том, что мы этой церкви не знаем. Можно ли в таком случае строить прямую зависимость, опираясь на связующее звено, которого нет?

Сложность заключается ещё и в том, что в самом Константинополе невозможно найти ничего похожего на Софию Киевскую. Это продукт какого-то очень сложного развития столичной архитектуры, но происходившего за пределами Константинополя. Однако, все памятники вне Константинополя, где есть намёк на поиски сложной архитектурной формы, датируются лишь серединой XI в. И вопрос, откуда пришли мастера, соорудившие Софию Киевскую, остается открытым.

Далее – строительно-технические особенности. Действительно, и в Десятинной церкви, и в Киевской Софии присутствуют кладка со скрытым рядом и декорации фасадов двухступчатыми нишами. К этому, как к элементу константинопольской школы, апеллируют Н.М. Куковальская и Н.Н. Никитенко. Действительно, в Десятинной церкви два таких фрагмента найдены. Однако, встает вопрос: из каких частей постройки они происходят? Потому что в кладке основного ядра Десятинной церкви плинфа весьма характерна и совершенно не похожа на плинфу Софийского собора. Зато в указанных двух фрагментах

плинфа действительно подобна софийской. Мы не исключаем того, что галереи Десятинной церкви достраивались на уровне второго яруса уже во время княжения Ярослава Мудрого. Возможно, именно с этими перестройками и было связано новое освящение Десятинной церкви митрополитом Феопемптом в 1039 г. И, видимо, упомянутые фрагменты, упавшие откуда-то сверху, имеют отношения именно к этим достройкам.

Следующий момент, который меня поразило в системе доказательств коллег из Софийского заповедника: по их уверению, совершенно идентичными на основании химических анализов оказываются поливные плитки из Десятинной церкви и Софии Киевской. На самом деле, плитки Десятинной церкви тоже ни с чем не спутать, они имеют аналогию только в болгарском Преславе.⁹ Ничего похожего на них в киевском Софийском соборе не обнаружено. Правда, есть еще плитки с подглазурной поливой, найденные В.Д. Милеевым на месте Десятинной церкви.¹⁰ В Софии Киевской плитки, а точнее огромные плиты с такими же поливой и подглазурным орнаментом находятся на втором ярусе, на хорах. Следует заметить, что в случае с Десятинной церковью, до сих пор непонятно, происходят ли эти плиты из церкви. Они не привязываются ни к какой части памятника, но даже если и связаны с церковью, то появились там в результате одного из ее ремонтов. Дело в том, что эти плиты имеют совершенно четкую датировку – вторая половина XII–XIII вв. И в Софии, судя по всему, они относятся к тому же времени.

Таким образом, все историко-архитектурные аргументы сторонников Н.Н. Никитенко являются весьма сомнительными и не могут быть приняты в качестве доказательств более ранней датировки сооружения Софийского собора.

К сожалению, во всех работах наших коллег из Софийского заповедника всё время присутствует тезис, что ученые, пытающиеся оспорить «концепцию новой датировки» памятника, не могут быть экспертами в данном вопросе, поскольку не занимаются натурными исследованиями собора. Да, к сожалению, мы такой возможности лишены: специалистам не разрешают делать фотографии интерьеров, более того, зарисовывать какие-то детали оказывается тоже нельзя. Так что, доступа к Софии Киевской для натурального изучения посторонним исследователям нет, памятник «приватизирован» самими сотрудниками заповедника, которые вынуждают нас пользоваться их наблюдениями как первоисточником.

---

⁹ Иоаннисян О.М. О происхождении традиции убранства полов поливными керамическими плитками в средневековой архитектуре славянских стран (Преслав-Киев-Гнезно) // Средневековая архитектура и монументальное искусство. СПб., 1999, с. 25-31.

¹⁰ 1000-летие русской художественной культуры. Каталог выставки. М.; Schloss; Gottorf, 1988, № 14.

До питання про «ідентичність» складу фрескового тиньку Десятинної церкви і Софії Київської

Козюба Віталій Костянтинович

молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України

У зв'язку із бажанням окремої групи працівників Національного заповідника «Софія Київська» (НЗСК) відзначити на національному і міжнародному рівнях у 2011 р. 1000-літній ювілей заснування Софійського собору, постало питання якості аргументації, на яку спираються ініціатори ювілею.

Серед 6-и найголовніших, на думку працівників НЗСК, груп доказів на користь раннього (1011–1018 рр.) будівництва Софії названо «результати лабораторних аналізів складу фрескового тиньку... Десятинної церкви і Софії Київської», які довели, що «за технологічними ознаками фресковий тиньк... обох храмів є повністю ідентичним». Аргумент про тотожність тиньків названих храмів потрапив і до фінального висновку Резюме, який стверджує, ніби «комплексний аналіз епіграфічних та документальних джерел, змісту сюжетів та особливостей стилю мозаїк і фресок Софії, *результатів лабораторних досліджень її фрескового тиньку* (виділено нами – В.К.) та полив'яних плит підлоги дають змогу датувати собор 1011–1018 рр.».¹

Зупинімося на цьому доказі докладніше. Очевидно, що аналізи фрескового тиньку обох пам'яток повинні виключати елементи випадковості, пов'язані із приналежністю фресок конкретній пам'ятці чи датуванню цього розпису. І якщо з Софійським собором ніяких складнощів не виникає, адже фресковий розпис зберігся *in situ*, то у випадку з Десятинною церквою ситуація зовсім інша.

Усі фрески, які зберігаються в тих чи інших колекціях (у Києві – Національний музей історії України і НЗСК, в С.-Петербурзі і Новгороді), походять з розкопок Д.В. Мілеєва 1908–1914 рр. і М.К. Каргера 1938–1939 рр. і є рештками руйнації Десятинної церкви, які потрапили до культурного шару. Отже, *не можливо* встановити, з якої саме частини давнього храму вони походять, адже розбирання давніх руїн та перепланування цієї території у пізньому середньовіччі, функціонування величезного (кілька тисяч поховань) цвинтаря XVI–XVIII ст. *на місці* Десятинної церкви і довкола неї, розкопки 1824–1826 рр. К. Лохвицького і М. Єфімова *всієї площі* давнього храму призвели до значних переміщень уламків фресок.

Більше того, розташування поруч ще двох монументальних пам'яток Володимирівної доби – так званих «східного» і «південного» палаців, ближні до Десятинної церкви кути яких знаходились відповідно всього у 18 і 6 м від неї, взагалі ставить питання про приналежність фресок саме до церкви Богородиці Десятинної. Наскільки відомо, не існує будь-яких прив'язок знахідок фресок з розкопок

¹ Цит. з Резюме нової концепції датування будівництва Софійського собору у Києві, представленої доктором історичних наук Н.М. Нікітенко на Круглому столі, якій відбувся у Національному заповіднику «Софія Київська» 4 лютого 2010 р. Цей висновок подається також у численних статтях авторів із Заповідника. Проте питання це не таке просте, як уявляється Н.М. Нікітенко, яка не знає «робочої кухні» цих аналізів і до чого вони відносяться. Існують різні підходи до аналізів та висновків на їх базі, багато нюансів. Нарешті, аналізами виявлено декілька типів фрескового тиньку з Десятинної церкви.

Д.В. Мілеева і М.К. Каргера до тих чи інших квадратів розкопів. Іншими словами, ці фрески в певному сенсі є депаспортизованими, без інформації про їх конкретне місце виявлення.

Важлива й інша обставина. Після досліджень Десятинної церкви М.К. Каргером було висунуте припущення, що центральне ядро храму було збудовано при Володимирі Святому в 989–996 рр., а «галереї» (приміщення, що оточували ядро з півночі, заходу і півдня) прибудовано вже при Ярославі Мудрому, про що нібито свідчить повторне освячення храму митрополитом Феопемптом у 1039 р. Отже, у другій половині ХХ ст. (коли, вочевидь, і робились лабораторні аналізи фрескового тиньку Десятинної церкви, на які посилається Н.М. Нікітенко) припускали, що існує два масиви фресок – часу будівництва храму кінця Х ст. і часу його добудови у 30-х рр. ХІ ст. при Ярославі Мудрому. І вже тоді, вочевидь, перед дослідниками повинно було постати питання, які з цих фресок Десятинної церкви порівнювалися із софійськими?

Археологічні дослідження залишків церкви Богородиці Десятинної і прилеглої до неї території, здійснені Архітектурно-археологічною експедицією (кер. – Г.Ю. Івакін) Інституту археології НАН України у 2005–2009 рр., зафіксували нові деталі стосовно давнього храму. Зокрема було з'ясовано, що галереї було збудовано в один будівельний період з ядром церкви, тобто у 989–996 рр. З іншого боку встановлено, що Десятинна церква зазнала значних перебудов у ХІ і ХІІ ст., які, зрозуміло, завершувались повторним фресковим розписом значних площ. Зокрема у 2009 р. біля північно-західного кута храму було виявлено поруйнований блок кладки стіни, вкритий фресковим розписом, дві площини якого сходяться під прямим кутом. Розмір фрески – 48 x 25 x 15 см. Він є найбільшим серед усіх відомих фрагментів розпису храму. За стратиграфією цей уламок розпису потрапив у землю в ХІ ст. Очевидно, саме за Ярослава Мудрого відбулась часткова руйнація храму, що призвело до його перебудови (можливо, був надбудований другий ярус галерей). Підтвердженням цих робіт є 3 блоки кладки з цеглою ХІ ст., виявлені в південній галереї та біля північно-східного кута храму.

Інша масштабна перебудова Десятинної церкви відбулась у першій половині ХІІ ст. Повністю заново було зведено стіни і частково чи повністю фундаменти, прилеглі до південно-західного кута церкви так, що її західний фасад на $\frac{1}{3}$ довжини споруджено вдруге. Сліди нової кладки фундаменту (і відповідно – стін) зафіксовано і в північно-західному куті церкви Богородиці Десятинної. Зрозуміло, що після зведення нових стін храму у ХІІ ст. їх знову покривали фресковим розписом.

Таким чином, вивчення залишків фундаментів Десятинної церкви і прилеглих територій засвідчило щонайменше дві великі перебудови храму в ХІ і ХІІ ст., які супроводжувались новими розписами стін. Отже, серед знайдених в різні роки уламків фрескового розпису можуть бути фрески як Х, так і ХІ, і ХІІ ст. Аналіз виявленого у 2009 р. найбільшого уламка, який, за стратиграфією, відноситься до розпису кінця Х ст., поки не здійснено, як і залишку фрескового розпису в південній галереї (внизу кладки хрещатого стовпа), єдиного, що зберігся *in situ* в Десятинній церкві.

Очевидно, що Н.М. Нікітенко не мала можливості врахувати всі нюанси, пов'язані із історією фрескових розписів Десятинної церкви, інакше б вона не за-

лучала порівняння фрескового тиньку з неї і Софійського собору на підтвердження своєї теорії про спорудження Софії Київської в 1011–1018 рр. Наведений аналіз походження колекцій фрескового розпису з Десятинної церкви засвідчує, що:

- 1) фрески з розкопок Десятинної церкви Д.В. Мілеєва і М.К. Каргера не мають точних прив'язок свого походження;
- 2) фрески з цих розкопок не обов'язково можуть належати Десятинній церкві;
- 3) фрески з Десятинної церкви відносяться як до первинного розпису храму кінця X ст., так і до його перебудов XI і XII ст.;
- 4) поки що не вивчені характеристики фрескового тиньку кожного з етапів розпису Десятинної церкви X, XI і XII ст., оскільки тільки у 2009 р. отримано надійну дату для одного з фрагментів фрескового розпису;
- 5) усі аналізи фрескового тиньку з Десятинної церкви попередніх років не можуть бути доказовою базою для хронологічного порівняння, оскільки не відомий час їх створення.

Наведений матеріал об'єктивно засвідчує, що теза про ідентичність фрескового тиньку Десятинної церкви і Софійського собору є передчасною, оскільки фрески Десятинної церкви належать як до кінця X, так і до XI, і до XII ст. і їх хронологічна атрибуція за морфологічними і фізико-хімічними характеристиками на сьогодні не здійснена. Відтак наведений аргумент про тотожність фресок обох храмів є сумнівним і не може залучатись як доказ спорудження Софійського собору у 1011–1018 рр.

До питання про ревізію дати побудови Софійського собору: техніко-технологічні дослідження стародавніх будівельних розчинів

Стріленко Юлія Миколаївна

*науковий співробітник НДІ пам'яткоохоронних досліджень МКТ України,
технолог-реставратор, заслужений працівник культури України*

Обґрунтовуючи свою версію дати початку будівництва Софійського собору у 1011 р., Н.Нікітенко наводить такі аргументи:

Но, пожалуй, самыми объективными являются результаты химико-технологических исследований. София – единственный памятник, имеющий фресковую штукатурку, полностью идентичную по своему составу со штукатуркой Десятинной церкви.

Полную идентичность... имеют поливные плиты полов Десятинной церкви и Софии – результаты пектографического [напевно мається на увазі «петрографічного» – авт.] и спектрального анализом глины и поливы плит (Никитенко Н. Святая София Киевская. К., 2008, с. 19).

Незрозуміло, для чого треба тлумачити результати чужих досліджень, які вже давно опубліковані і відомі професіоналам.

Починаючи з 1970 р., в Науково-дослідній лабораторії Українського спеціалізованого науково-реставраційного виробничого управління я започаткувала дослідження складу будівельних розчинів пам'яток архітектури Київської Русі, зо-

крема, так званих вапняно-цементно-яєнкових розчинів. Зрештою, в соборі було проведено вісім серій відборів проб будівельних розчинів та фрескового тиньку за спеціальною програмою, яку склали заступник директора з наукової роботи НЗ «Софія Київська» І.Ф. Тоцька. На всі основні відбори складено відповідні акти, які зберігаються в архівах заповідника та ДНТЦ «Конрест». Всього досліджено близько 180 будівельних розчинів з різних конструкцій собору (кладка стін, куполів, підготовка під підлоги, фундаменти ін.), 50 зразків фрескового тиньку з різних композицій для порівняльного аналізу, 50 зразків фрескового тиньку для аналізів матеріалів живопису.

У міру накопичення результатів аналізів будівельних розчинів та фрескового тиньку з'явилися додаткові можливості використати ці результати з метою порівняння складу розчинів окремих частин Софійського собору та поточності послідовності його побудови. В процесі аналізів будівельні розчини, тиньки та фрескові тиньки Софійського собору порівнювалися з подібними з Десятинної церкви, Золотих воріт та інших пам'яток того часу.

За результатами цих досліджень вдалося встановити, що в розчинах Десятинної церкви, Золотих воріт з надбрамною церквою Благовіщення, Софійського собору, Михайлівської церкви Видубицького монастиря, церкви Спаса на Берестові цементно-яєнка в заповнювачі принципово відрізнялась від розчинів споруд пізнішого періоду – кінця XI, XII і початку XIII ст. Ми назвали цей заповнювач «спеціальним», оскільки він за структурою не мав аналогій з плінфою, яка була застосована в конструкціях мурування.

Таким чином, системні дослідження за розробленою методикою комплексного хіміко-петрографічного аналізу дали цікаві результати – тип заповнювача (подрібненої кераміки) у вапняному розчині київських храмів став датованою ознакою, яка давала можливість поточити дату спорудження муруваних об'єктів в межах X–XII століть.

Що ж стосується порівняння складу фрескового тиньку з Десятинної церкви та Софійського собору, можна навести витяг з наукової доповіді, яку я спільно з Т.Є. Нестеренко, зробила на Міжнародному симпозіумі з питань консервації каменю, який у 1980 р. проходив у Москві:

1. *Применение «специального заполнителя» имеет место в целом ряде каменных сооружений Древнего Киева, относящихся к началу периода каменного зодчества – начиная с Десятинной церкви. Практически полностью идентичны с Десятинной растворы Золотых ворот, включая также фресковую штукатурку.*

2. *В растворах Софийского собора наблюдается заметная тенденция к появлению крупнозернистого заполнителя, причем доля его постепенно увеличивается при переходе от центрального объема к наружным галереям.*

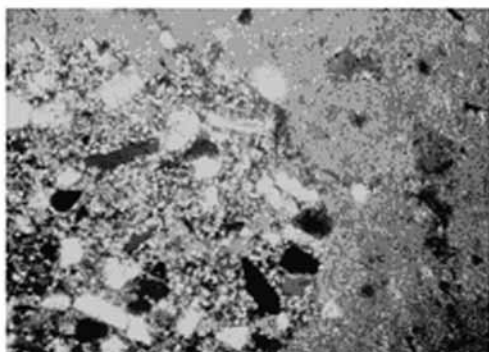
3. *Существенное отличие среди всех каменных сооружений Древнего Киева имеет фресковая штукатурка Софии Киевской. Она содержит мелкую фракцию ошлакованного пемзовидного материала силикатного состава с реликтами оплавленных и растрескавшихся зерен кварца, которые образовались в расплавленной глинисто-кремнеземной массе. Количество шлака довольно значительное – до 5% площади шлифа... Наличие в составе шлака оплавленных зерен кварца, участков раскристаллизованного стекла свидетельствует, что эта до-*

бавка получена в результате высокотемпературного процесса и может представлять собою либо отходы производства смальты, либо оплавленные участки бракованной плинфы. Шлак исполняет роль активной гидравлической добавки к извести, он обеспечивает высокую прочность и долговечность штукатурки, а также является на данном этапе особенностью фресковой штукатурки Софии Киевской.

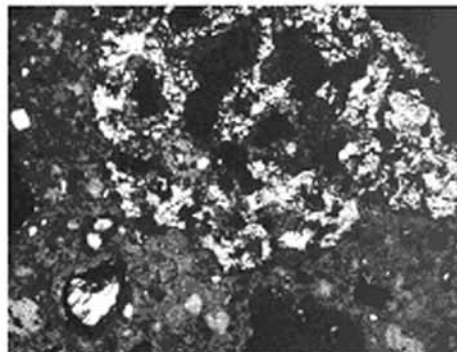
4. При этом, если в составе строительного раствора в течение строительного периода заметны изменения, то состав фрески одинаков на всем объеме собора – от центра и до наружных галерей. Следовательно, собор строился на протяжении определенного, довольно длительного периода, а росписывался после завершения всего объема, одновременно.

Результаты цих досліджень підтверджені фотографіями мікроструктур будівельних розчинів різних періодів, а також – шлаку, який є у складі заповнювача фрескового тиньку Софії Київської (див. ілюстрацію).

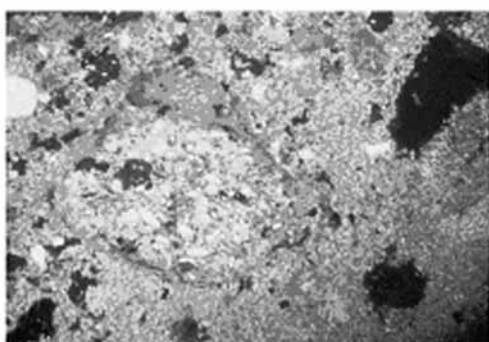
Мікроструктура фрескового тиньку

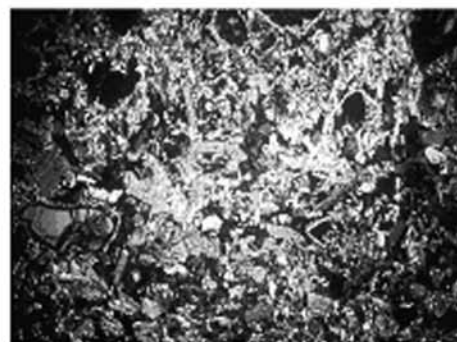
Десятинна церква

Софійський собор

Золоті ворота

Смальтовий шлак з печі
на території Софійського собору

Матеріали досліджень були опубліковані в спеціальних виданнях, обговорювались на засіданнях науково-методичних рад науково-реставраційних інституцій, доповідались на республіканських та союзних наукових конференціях. Велику зацікавленість до результатів цих досліджень виявили відомі вчені – археологи, мистецтвознавці, історики М. Холостенко, С. Висоцький, Ю. Асєєв, Г. Логвин, В. Харламов, Г. Івакін, П. Раппопорт, П. Толочко та ін. Майже всі вони були кон-

сультантами та учасниками досліджень, бо передавали в лабораторію для досліджень власноручно відібрані проби з пам'яток архітектури доби Київської Русі.

Отже, підсумовуючи вищевикладене, можна констатувати, що наявні матеріали техніко-технологічних досліджень спростовують твердження Н. Нікітенко щодо ідентичності розчинів Софійського собору та Десятинної церкви. Аналогія є у Десятинної церкви з Золотими воротами, а Софійський собор щодо фрескового тиньку має суттєві відмінності.

Софійский собор и Десятинная церковь: есть ли связь?

Ёлиин Денис Дмитриевич

*научный сотрудник сектора архитектурной археологии Государственного Эрмитажа,
кандидат исторических наук*

Сторонниками новой датировки Софийского собора, наряду с «доказательствами», основанными на пересмотре письменных источников и данных эпиграфических источников, часто предлагаются и историко-архитектурные размышления относительно непосредственной связи строителей Софии Киевской с создателями первого каменного храма Древней Руси – Десятинной церкви.

В 2005–2009 гг. Институтом археологии НАН Украины совместно с Государственным Эрмитажем были проведены археологические исследования Десятинной церкви с целью попытаться разрешить спорные вопросы реконструкции и хронологии памятника. Одновременно выполнялись архивные поиски и историографические исследования. Все это дает возможность ответить на вопрос, вынесенный в заглавие, на новом уровне представлений о первой каменной церкви.

Для начала следует прокомментировать увлечение интерпретациями известной фразы из «Слова о законе и благодати» митрополита Илариона: «Иже недокончаная твоя наконьча, акы Соломонъ Давыдова, иже дом Божий великыи святыи его Премудрости създа на святость и освящение граду твоему». Отсылку к этой фразе можно найти практически в любой из работ, посвященных датировке Софии Киевской. Сторонники новой датировки апеллируют к трактовке этой фразы, предложенной в начале XX в. Д.В. Айналовым, считавшим, что Иларион в процитированном месте имеет в виду конкретный архитектурный памятник.¹ В научной литературе неоднократно поднимался вопрос о правомерности подобной интерпретации фразы, вполне вероятно, лишь риторически связывавшей храмоздательную деятельность Владимира и Ярослава.² В этом отношении показательным, что всего лишь за несколько лет до того, как опубликовать свои идеи относительно Софии Киевской, Д.В. Айналов относил первую часть этой же (!) фразы к другому памятнику – Десятинной церкви. После раскопок Десятинной церкви в 1908 г. сотрудник Императорской Археологической комиссии Д.В. Милеев предположил, что разница технологии устройства фундаментов ап-

¹ Айналов Д.В. К вопросу о строительной деятельности св. Владимира. Сборник в память святого равноапостольного кн. Владимира. Пгр., 1917, с. 35-36; Куковальська Н.М. З історії створення Софії Київської: сучасний стан проблеми. Софійські читання. Вип. 4. К., 2009, с. 6.

² См., например, Асеев Ю.С. К вопросу о времени основания Киевского Софийского собора. Советская археология. 1980, № 3, с. 135.

сид и галерей храма объясняется тем, что галереи были возведены несколько позже, вероятно, при Ярославе Мудром.³ В опубликованном протоколе обсуждения доклада Д.В. Милеева в Русском Археологическом Обществе и зафиксирован этот комментарий Д.В. Айналова.⁴ Позже Д.В. Милеев, видимо, пересмотрел свое мнение о хронологическом разрыве между строительством центрального объема и галерей храма, и оно не вошло в официальный отчет.⁵ Вероятно, поэтому и Д.В. Айналову «пришлось» найти более подходящий памятник для «конкретной» интерпретации слов Илариона. Каким бы огромным ни было наше уважение к авторитету великого ученого, в данном вопросе его мнение все же не является решающим.

В доказательство связи Десятинной церкви и Софийского собора приводится и сравнение архитектурного типа храмов.⁶ Необходимо отметить, что сохранность остатков Десятинной церкви такова, что любые попытки определения ее архитектурного типа остаются лишь гипотезами. Все уже выдвинутые в литературе обоснованные предположения сводятся к двум вариантам, а именно к типу, который представляет собой крестово-купольный храм, окруженный галереями, подобно Софии Киевской, и типу крестово-купольного храма с изолированными боковыми рукавами пространственного креста, подобно Спасскому собору в Чернигове.⁷ Специальное историографическое исследование позволило выяснить, что все определения архитектурного типа Десятинной церкви являются ретроспективными конструктами и основаны на априорных представлениях о развитии древнерусского зодчества на начальном периоде.⁸ Использовать эти гипотетические реконструкции для сравнения с Софией Киевской – означает путать причину и следствие. Без сомнения, Софийский собор являлся в определенной степени творческим переосмыслением Десятинной церкви, о чем можно судить по общей композиции и близким масштабам.⁹ Однако, это не является

---

³ Протокол заседания ОРСА РАО 28.02.1909. Записки Отделения русской и славянской археологии РАО. Т. 9. СПб., 1913, с. 293; это мнение отражено еще в нескольких публикациях: ИАК. Прибавление к № 34. СПб., 1910, с. 170; *Вельмин С.П.* Археологические изыскания ИАК в 1908 и 1909 гг. на территории Древнего Киева. Военно-исторический вестник. № 7-8. К., 1910, с. 23-24; *Шероцкий К.В.* Киев. Путеводитель. К., 1917, с. 81.

⁴ Протокол заседания ОРСА РАО, с. 293.

⁵ Отчеты Археологической Комиссии за 1908 г. СПб., 1912, с. 132-158. Впоследствии идея Д.В. Милеева была без ссылки на автора использована М.К. Каргером, но уже с привлечением другого письменного источника – летописного упоминания 1039 г. о повторном освящении Десятинной церкви. См.: *Ёлшин Д.Д.* К вопросу о реконструкции первоначального ядра Десятинной церкви в Киеве. Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. Тезисы конференции. СПб., 2006, с. 167-169; *Ёлшин Д.Д.* Императорская Археологическая комиссия и раскопки в Киеве 1908–1914 гг. Императорская Археологическая комиссия (1859–1917). К 150-летию со дня основания. У истоков отечественной археологии и охраны культурного наследия. СПб., 2009, с. 936.

⁶ *Куковальська Н.М.* З історії створення Софії Київської, с. 7-8.

⁷ *Асеев Ю.С.* Дослідження архітектури Десятинної церкви. Церква Богородиці Десятинна в Києві. К., 1996, с. 29-31.

⁸ *Ёлшин Д.Д.* Комплекс монументальных сооружений X в. на Старокиевской горе: археологический, историко-архитектурный, градостроительный аспекты. Автореферат канд. дисс. СПб., 2008, с. 14-15; *Ёлшин Д.Д.* Архитектурный тип Десятинной церкви в Киеве: историография проблемы. Архитектура Византии и Древней Руси IX–XII вв. Труды Государственного Эрмитажа. СПб. (в печати).

⁹ Последние исследования показали, что весь объем Десятинной церкви, включая галереи, был возведен за один строительный период (*Ивакин Г.Ю., Иоаннисян О.М.* О новых раскопках

подтверждением хронологической близости, а лишь указывает на одинаковую функцию. Новый кафедральный собор, возводимый в центре нового города Ярославла, не мог быть меньше старого.

О хронологической близости построек с уверенностью можно говорить при наличии следов работы одних и тех же мастеров, которые следует искать в сходстве примененных строительных технологий. Плинфяная стеновая кладка Десятинной церкви, насколько можно судить по крохотным остаткам, была выполнена в технике утопленного ряда. Эта техника была распространена в столице Византии, Константинополе, его округе и отдельных памятниках Греции, Болгарии, Сербии в конце X–XII вв., а в киевской архитектуре использовалась до начала XII в., и поэтому не может указывать на непосредственную преемственность.

Зато строительные материалы имеют существенные различия. Плинфа, сохранившаяся *in situ* в кладках Десятинной церкви и окружавших ее гражданских построек имеет совершенно характерный облик. Ее размеры около 30 x 30 x 2,5 см, формовка плинфы производилась в неразъемных рамках со скошенными торцами. На одной стороне плинф присутствуют следы заглаживания поверхности при формовке, на другой часто встречается маркировка в виде разводов, сделанных тремя пальцами или специальным инструментом, а также, редко, греческие клейма.¹⁰ Кроме комплекса на Старокиевской горе, подобная плинфа более в Киеве нигде не зафиксирована. То же касается и покрытия кровли храма.

Десятинная церковь – единственный памятник домонгольского времени в Киеве, где зафиксирована черепица. По составу керамического теста и способу формовки она идентична плинфе.¹¹ Плинфа киевского Софийского собора имеет другой облик. Отличается керамическое тесто. Плинфа имеет прямоугольный формат (36 x 27 x 3–3,5 см), четкие прямые торцы.¹² На плоской поверхности всегда присутствуют четкие продольные следы от снятия излишка глины при формовке. Маркировка на этой плинфе неизвестна.

Поливные плитки храмов также отличаются. В Десятинной церкви толстые плитки восьмиугольной (22 x 22 см) и треугольной формы, идентичные по составу керамического теста плинфе конца X в., очевидно, дополняли геометрический рисунок наборного мозаичного пола.¹³ В Киевской Софии первоначальные поливные плитки XI в., сохранившиеся на хорах, квадратной формы и огромного размера (70 x 70 см).¹⁴

Десятинной церкви (2005–2007 гг.). Труды II (XVIII) Всероссийского археологического съезда в Суздале. Т.1. М., 2008, с. 12–19; *Ивакин Г.Ю., Иоаннисян О.М.* Перші підсумки вивчення Десятинної церкви у 2005–2007 рр. ДБНБСЛОВО: Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя. К., 2008, с. 191–213).

¹⁰ *Каргер М.К.* Древний Киев. Т.1. М.;Л., 1958, 455; *Архипова Е.И.* Будівельні матеріали Десятинної церкви. Церква Богородиці Десятинна в Києві. К., 1996, с. 57; *Сиромятников О.К.* До питання про формування плінфи із скошеними краями X–XI ст. Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст. Коростень, 2004, с. 254.

¹¹ *Ёлшин Д.Д., Евдокимова А.А.* Плинфа с греческими клеймами из раскопок Десятинной церкви в Киеве. *Archeologia Abrahamica*. М., 2009, с. 205–206.

¹² *Асеев Ю.С.* К вопросу о времени основания, с. 136, 141.

¹³ *Ивакин Г.Ю., Иоаннисян О.М.* Десятинная церковь: «старый взгляд» в новом освещении (предварительные результаты раскопок 2005–2007 гг.). *Archeologia Abrahamica*. М., 2009, с. 195. Рис. 20.

¹⁴ *Раппопорт П.А.* Русская архитектура X–XIII вв. Каталог памятников. Л., 1982, с. 13.

Наконец, еще одним аргументом сторонников новой датировки является сходство состава штукатурки Десятинной церкви и Софийского собора. Ссылаясь на работы искусствоведов и технологов¹⁵, Н.М. Куковальская пишет, что «исследователи... подчеркивают, что София – единственный памятник, который имеет штукатурку, полностью идентичную по составу штукатурке Десятинной церкви».¹⁶

Действительно, Ю.А. Коренюк и Р.В. Фурман в работе 1988 г., рассматривая фрагменты фресок Десятинной церкви из раскопок 1937–1939 гг. в коллекции музея «София Киевская», отмечают, что «в известковый вяжущий раствор добавлялись значительное количество соломы и минеральные наполнители: толченая керамика (цемянка), необожженный лессовидный суглинок, спекшаяся до стекловидного состояния и стертая в порошок глина или другие кремнеземные материалы (шлак) (курсив мой – Д.Е.). Аналогичный тип наполнителя из растертой стекловидной массы выявлен Ю.Н. Стриленко и И.Ф. Тоцкой в штукатурке Софийского собора».¹⁷ Исследователи указывают, что добавка лессовидного суглинка и шлака составляет до 20% веса проб основного (первого, «цемяночно-шлаково-карбонатного») типа штукатурки (составляющего 60% коллекции), на котором зафиксированы разнообразные фрагменты фресковой живописи, в том числе личное письмо (рассматриваются 3 (три) фрагмента!), которое, по мнению авторов, находит много параллелей в росписи Софийского собора. На этом основании делается вывод о преемственности в работе мастеров-живописцев Десятинной церкви и Софийского собора, что позволяет авторам высказаться в пользу более ранней даты строительства Киевской Софии (1017–1037).¹⁸ Ю.А. Коренюк и Р.В. Фурман ссылаются на петрографические анализы, выполненные в Институте «Укрпроектреставрация», но, к сожалению, ни в одной из публикаций конкретные данные анализов не приведены. Работа 1996 г. полностью повторяет изложенные выводы работ 1985 и 1988 гг.¹⁹

Совершенно иную трактовку получили эти материалы в работах другого сотрудника музея-заповедника «Софии Киевской» – И.Ф. Тоцкой.²⁰

Ссылаясь на упомянутые работы Ю.А. Коренюка и используя те же данные о типах штукатурки, исследовательница считает, что весь мозаичный и фресковый декор Десятинной церкви был выполнен не в конце X в., а в 1030-е гг., сразу

¹⁵ Коренюк Ю.А., Фурман Р.В. Фрагменти стінного розпису Десятинної церкви у Києві. Археологія. 1988. № 61, с. 56-67; Ганзенко Л.Г., Коренюк Ю.О., Медникова О.Ю. Нові дослідження археологічних колекцій стінопису Десятинної церкви та прилеглих споруд. Церква Богородиці Десятинна в Києві. К., 1996, с. 68-73.

¹⁶ Куковальська Н.М. З історії створення Софії Київської, с. 18.

¹⁷ Коренюк Ю.О., Фурман Р.В. Фрагменти стінного розпису, с. 59. Эти же выводы изложены и в более ранней работе Ю.А.Коренюка: Исследование фрагментов лицевых изображений стенных росписей Десятинной церкви из фондов Государственного исторического музея УССР и Государственного архитектурно-исторического заповедника «Софийский музей». Музееведение и охрана памятников. Вып. 2. К., 1985, с. 1-12. На с. 6 находим следующую фразу: «По данным Ю.Н. Стриленко и И.Ф. Тоцкой в разных частях Софийского собора использовалась одна и та же штукатурка, которая по составу наполнителя полностью совпадает со штукатурками первого типа Десятинной церкви».

¹⁸ Там же, с. 66.

¹⁹ Ганзенко Л.Г. та ін. Нові дослідження, с. 69, 73.

²⁰ Тоцька І.Ф. Десятинна церква і Софія Київська. Історично-мистецькі паралелі. Пам'ятки України: історія та культура. 2001, № 4, с. 78-81; Тоцька І.Ф. До питання про час побудови Софії Київської. Нові дослідження давніх пам'яток Києва. К., 2003, с. 203; Тоцька І.Ф. К історії Десятинної церкви в Києві. УОФІА. Сборник статей по искусству Византии и Древней Руси в честь А.И. Комеча. М., 2006, с. 443-453.

после росписи Софии Киевской. До этого времени, по мнению И.Ф. Тоцкой, Десятинная церковь имела лишь «облегченную» роспись охристыми линиями, которые зафиксированы на фрагментах штукатурки, относимой к третьему типу штукатурки этого памятника (наполнителем служит исключительно цемянка). Так получает объяснение наличие во фрагментах штукатурки первого типа из Десятинной церкви шлака от смальтоварения.²¹

Выполнение трудоемкого и объемного мозаично-фрескового декора Десятинной церкви в 1030-е гг., на наш взгляд, представляется, мягко говоря, нелогичным. Со строительством Софийского собора Десятинная церковь, очевидно, утрачивает часть своих функций. Гораздо более важным в эти и последующие годы кажется украшение больших патрональных монастырей. Совершенно невозможно представить себе «мраморяну» Десятинную церковь, сооруженную для помещения драгоценных мощей св. Климента, упокоения Владимира и Анны, сбора и хранения церковной казны, – и без священных образов (вспомним: «и яко сконча зижга оукраси ю иконами», Лавр. 6497 (989)²²), в размещении которых состояло назначение постиконоборческого византийского храма.²³

Наличие шлака от смальтоварения указывает лишь на устойчивую традицию использования такого рода отходов в строительном деле, и могло вполне иметь место и в конце X в., совершенно независимо от мастеров Софии Киевской. Печь для смальтоварения около Десятинной церкви, возможно, пока не обнаружена или уничтожена перекопами. Однако, исследования аутентичных фундаментов Десятинной церкви в последние годы позволяет усомниться, при отсутствии исходных данных в работах Ю.А. Коренюка, в правильности определения характера наполнителя.²⁴ В известково-цемяночном растворе фундаментов галерей Десятинной церкви встречено большое количество шлакообразного наполнителя, встречающегося как в виде мелкой крошки, так и в виде крупных конкреций. Петрографические анализы позволили установить, что этим наполнителем является местный киевский туфообразный известняк очень плохого качества.²⁵ Не его ли Ю.А. Коренюк принял за шлак от смальтоварения?

Приходится признать, что на протяжении последних десятилетий в литературе аккумуляровались ошибки и необоснованные предположения. Накопив критическую массу, они сыграли с наукой злую шутку: теперь можно наукообразно доказать что угодно, ссылаясь по выбору на тех или иных вполне уважаемых авторов. Однако, никто не отменял один из главных критериев научного познания – критику источника. Кажется, что сторонники новой датировки Софии Киевской с этим критерием незнакомы.

---

²¹ Кстати, И.Ф. Тоцкая без ссылки на источник отмечает, что шлак от смальтоварения присутствует во фрагментах штукатурки, найденных при раскопках Золотых ворот в Киеве (Тоцкая И.Ф. К истории Десятинной церкви, с. 447). Л.Г. Ганзенко та ін., наоборот, пишут, что в штукатурках этого памятника нет шлака, хотя есть примесь лессовидного суглинка (Ганзенко Л.Г. та ін. Нові дослідження, с. 73).

²² ПСРД. Т.1. М., 2001, Стб. 121.

²³ Оустерхаут Р. Византийские строители. К.;М., 2005, с. 19-23.

²⁴ По сведениям от Ю.Н. Стриленко, проводившей в 1970–1980-х гг. петрографические анализы штукатурок и Софийского собора, и Десятинной церкви, они имели совершенно разный состав. Примесь шлака от смальтоварения, по мнению Ю.Н.Стриленко, высказанному на Круглом столе 7 апреля 2010 г., является исключительной особенностью штукатурки только Софийского собора в Киеве.

²⁵ Ёлишин Д.Д., Никитенко И.С. О фундаментах Десятинной церкви в Киеве (по материалам исследований строительного камня). Записки ИИМК РАН. 2009, № 4, с. 142, 147, 154.

«Нетрадиционная наука» в стенах Софии Киевской

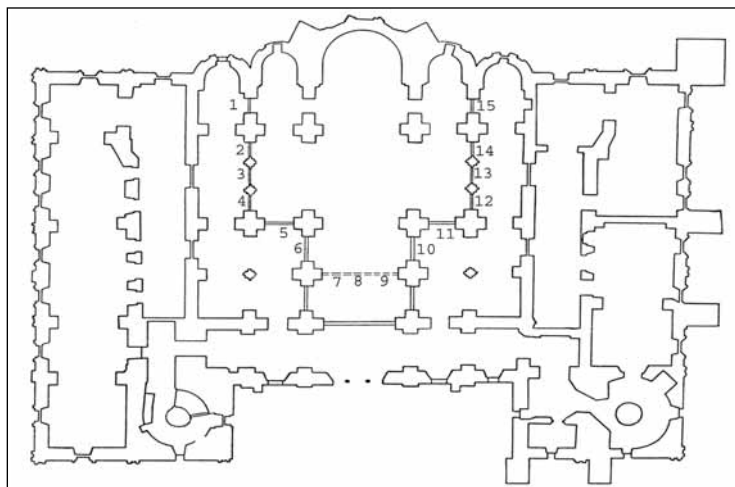
Архипова Елизавета Ивановна

научный сотрудник Института археологии НАН Украины, кандидат исторических наук

В последнее время мы постоянно слышим от руководства Софийского заповедника о приоритетах «музейной науки» в деле изучения его памятников. Однако, выделение «музейной» науки в особую область знания с какими-то особенными, свойственными только ей методами, в какой-то степени правомерно для музееведения, но не для решения культурно-исторических и художественных проблем прошлого, являющихся к тому же достоянием мировой науки. Стоит заметить, что научная работа крупнейших музеев мира – Государственного Эрмитажа, ГИМа, Лувра, Метрополитен-Музея и др. – ведется общими для всей науки академическими методами. Основой этих методов служит сформулированный известным гидрографом адмиралом С.О. Макаровым принцип: «Пишем, что наблюдаем. Чего не наблюдаем, того не пишем».

Противопоставляя «сенсационные открытия» своего коллектива традиционной, то есть академической науке, Н.М. Куковальская – директор заповедника – называет свою «науку» нетрадиционной (методы которой, как известно, ничего общего с научными не имеют). И это ее определение очень верно отражает суть работы и идей Н.Н. Никитенко – главного генератора сенсаций, над претворением которых в жизнь в последние годы работает весь коллектив музея. Основой ее метода являются не реальные факты и знание собора (за столько лет работы в соборе это все-таки нужно было сделать), а идеальные представления, которые, по существу, никак не связаны ни с историей, ни с архитектурой собора, ни с тем комплексом знаний, который накоплен наукой. У нее заранее заданная идея диктует фактам, а не наоборот, как это принято в «традиционной» науке.

Например, рассуждая о сакральном значении числа 12 в Древней Руси, Н. Никитенко считает, что 12 шиферных плит (11 орнаментированных и одна гладкая), находящихся сейчас на хорах Софийского собора, соответствовали концепции нового Иерусалима (1999:193). Однако раскопками М.К. Каргера еще в 1939 г. было установлено, что в древнерусский период хоры собора были расположены с западной стороны на одно деление ближе к алтарю и, соответственно, в древнерусское время в соборе было не 12, а 15 парапетных плит.

План-реконструкция расположения шиферных плит на 2-м этаже Софийского собора

Рассматривая фриз над синтроном в главном алтаре собора и говоря о семантике его отдельных деталей, Н.Н. Никитенко приходит к выводу, что шиферная плита с мозаичным изображением Голгофского креста и двух подсвечников (первая с северной стороны) изначально находилась на этом месте, персонифицируя заказчика собора Владимира Святославича (*Образотворче мистецтво*. 1995, 2). Однако в ходе археологического исследования синтрона было установлено, что, в отличие от дошедшего до нашего времени трехступенного, древний синтрон имел две ступени и был, соответственно, ниже. Плита в реальности короче, чем указывает Н.Н. Никитенко, принявшая за камень затонированную под шифер часть стены. Шиферной она называет и имитацию на штукатурке симметричной композиции с южной стороны фриза. Высота шиферной плиты соответствует уровню синтрона XIX в. и в древности плита не могла находиться на этом месте. По размерам она вполне подходит для спинки трона митрополита, расположенного на небольшом возвышении в центре апсиды и имеющего шиферные инкрустированные мозаикой плиты подлокотников. Казалось бы – неоспоримый факт, но изощренный ум одного из адептов «нетрадиционной» науки В.В. Корниенко попытался найти выход из пикантной ситуации. Он предположил, что плиту мог дополнять якобы размещенный над древней скамьей бордюр, при этом совершенно игнорируя тот факт, что ни одна из сохранившихся *in situ* мозаичных панно фриза ни сверху, ни снизу такого бордюра не имеет. Но это его несколько не смущает, потому что важно не то как оно было в древности, а как оно могло бы быть, если это нужно автору.

Еще одним примером таких фантазий стала предложенная недавно Н.Н. Никитенко реконструкция декорации западной стены собора, якобы сплошь покрытой мраморной облицовкой, как в Софии Константинопольской (где она недавно побывала). Автора не смущает, что за все время археологических исследований в соборе была найдена только одна фрагментированная облицовочная плита, по размерам соответствующая плитам фриза над синтроном и, вероятно, оттуда же и происходящая; что никаких фрагментов и упоминаний о существовании в соборе мраморной плиты с изображением Престола Уготованного или даже отдаленно напоминающей его композиции не найдено; что мраморные облицовки в византийской архитектуре всегда использовали в сочетании с мозаикой, а в расписанных фреской храмах мраморную облицовку нижней части стен имитировали росписью, многочисленные примеры чего есть и в Софийском соборе (Первухина, 2009).

Кроме того, мраморная облицовка западной стены Айя-Софии, которую Н.Н. Никитенко механически перенесла на стену Софии Киевской, собрана из древних плит во время реконструкции XV в., но как именно они датируются и из каких частей собора происходят – неизвестно. Впрочем, Н.Н. Никитенко наличие мраморной облицовки в Софии Киевской необходимо лишь для того, чтобы показать, что здесь находилась «семья князя Владимира – основателя Софийского собора». И вот эта «реконструкция», ничего общего не имеющая с декорацией XI в. ни константинопольского, ни киевского храма, уже включена в экспозицию собора. Она не только вводит в заблуждение туристов, но подрывает доверие как к «музейной науке» Национального заповедника «София Киевская», так и к науке в целом.

Хто будував Софійський собор у м. Києві? (археологічний коментар)

Бобровський Т.А.

Намагаючись обґрунтувати заснування Софійського собору в м. Києві у 1011 р., Н.М. Нікітенко звертається до різних джерел: історичних, епіграфічних, архітектурних, мистецтвознавчих тощо. Натомість з її поля зору чомусь абсолютно випали археологічні артефакти. І це дивно, оскільки собор і його навколишню територію впродовж останнього століття неодноразово досліджували археологи – В.Г. Ляскоронський, Ф.М. Мовчанівський, М.К. Каргер, І.Ф. Тоцька. Під час розкопок було здобуто тисячі предметів, які переважно зберігаються у фондах Національного заповідника «Софія Київська». Аналіз цих знахідок, а також матеріалів археологічних звітів, на мою думку, дозволив би отримати додаткові данні щодо етапів будівництва собору, історії засвоєння його навколишньої території тощо.

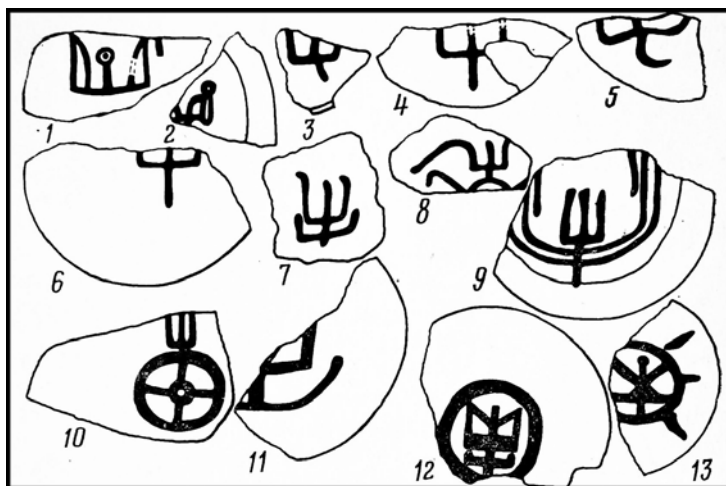
На жаль, узагальнюючі вивчення зазначеного питання досі не проводились, хоча їх перспективність може бути проілюстрована на прикладі фондової колекції фрагментів керамічних голосників, що походять з розкопок Ф.М. Мовчанівського та М.К. Каргера на території Софійського собору у 30–50-х рр. ХХ ст. У 1983 р. дана колекція була опрацьована нами (спільно з В.І. Ставиським), при цьому було зафіксовано 164 фрагменти донець керамічних голосників зі слідами гончарного таврування.¹

Голосники, що мали вигляд досить великих спеціальних керамічних посудин, використовувались у візантійській та давньоруській архітектурі в якості конструктивних елементів мурувань і призначались для полегшення навантаження на стіни та несучі опори будівель. Оскільки зазначені фрагменти софійських голосників мають на собі сліди цем'якового розчину, можна з впевненістю стверджувати, що початково вони перебували у соборній кладці і були вилучені звідти під час якогось з ремонтів.

На денцях багатьох голосників збереглися рельєфні тавра, аналогічні таврам на денцях керамічного посуду доби Київської Русі. Доля таврованої кераміки становить близько 25 %, що цілком відповідає загальній практиці давньоруських гончарів. Тавра на денцях софійських голосників мають різноманітні зображення, переважно у вигляді кола або кола з вписаним до нього хрестом, що також є характерним для східнослов'янського гончарства ХІ–ХІІ ст. Абсолютно тотожні малюнки тавр фіксуються лише в одиничних випадках, в основній масі ці зображення індивідуалізовані, що, ймовірно, викликано певними особливостями технологічного характеру.

Серед малюнків тавр на денцях софійських голосників окрему групу (близько 20 фрагментів) складають зображення тамгоподібних знаків, які можна ототожнити з т.зв. «знаками Рюриковичів». Вважається, що такі зображення відігравали роль своєрідних персоніфікованих гербів давньоруських князів та існували у двох різновидах конфігурації малюнків – т.зв. «двозубах» і «тризубах», загальна схема яких, на думку багатьох дослідників, відображає приналежність володаря знаку до певної гілки князівського роду. За нашими спостереженнями, усі тамгоподібні зображення на таврованих софійських голосниках мають виключно тризубий характер, хоча їм також притаманна певна різноманітність.

¹ Матеріали досліджень опубліковані у: *Ставиский В.И., Бобровский Т.А.* Клейма на голосниках ХІ–ХІІ вв. из Киева. Советская археология. 1986, № 3, с. 249-256.

Мал. 1. Тавра на голосниках з Софійського собору із зображеннями «знаків Рюриковичів»

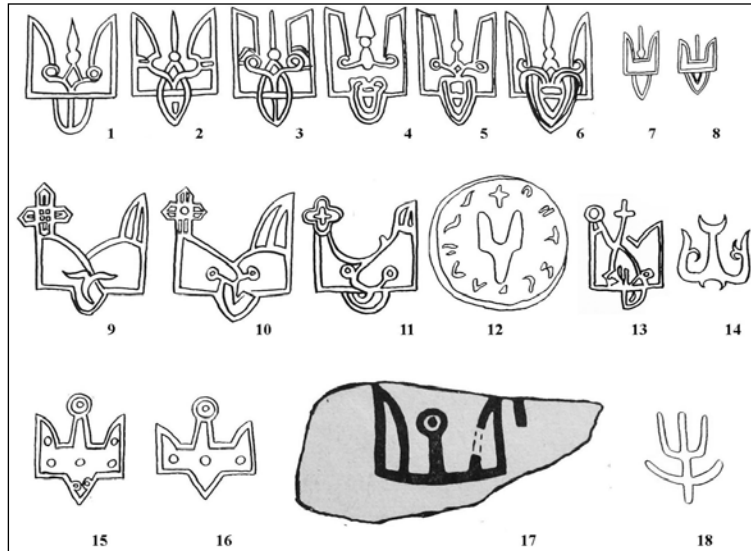
Зокрема деякі знаки представлені схематичними «лінійними» зображеннями тризубів, позбавлених будь-яких персоніфікуючих ознак (Рис. 1: 3-6). Окремі знаки мають більш складну будову і, так би мовити, «просторове» відображення бокових зубців, виконаних подвійною лінією (Рис. 1: 1, 2, 12, 13). Такі знаки, що їх фахівці відносять до «старших» Рюриковичів (від Ігоря до Ярославичів), відрізняються також додатковими ustalеними елементами (коло, перехрестя тощо), зафіксованими на верхівках тамгових зубців. Натомість аналогічні елементи спостерігаються і на деяких «лінійних» тризубах з софійської колекції (Рис. 1: 7-11).

Питання визначення осіб, яким належали знаки на таврах софійських голосників, безумовно складне, оскільки на сьогодні в давньоруській геральдиці з впевненістю атрибутовані лише одиничні князівські тамги. Зокрема завдяки монетам («златникам» та «срібникам») відомі знаки Володимира Святославича (Рис. 2: 1-8), Святополка Володимировича (Рис. 2: 9-11) та Ярослава Володимировича (Рис. 2: 15 - 16). Більш-менш обґрунтованими є й знаки Святослава Ігоревича (Рис. 2: 12), Ізяслава Володимировича (Рис. 2: 13), Всеволода Ярославича (Рис. 2: 14) на давньоруських актових печатках.

Повертаючись до голосників, вважаємо очевидним, що принаймні одне з софійських тавр має малюнок, практично тотожне тамговому знаку на срібниках Ярослава Володимировича (Мудрого) (Рис. 2: 17). Його характерною, персоніфікуючою ознакою є зображення кола на верхівці середнього зубця (Рис. 2: 15, 16). Зазначене тавро на конструктивному елементі з мурувань Софійського собору, на нашу думку, переконливо засвідчує щонайменше участь Ярослава Володимировича у будівництві собору на стадії зведення його стін та склепінь.

Натомість відкритим лишається питання атрибуції інших тамгоподібних знаків на софійських голосниках. За винятком кількох випадків неперсоніфікованих тризубів загальнородового характеру, ми маємо ще декілька знаків, оздоблених індивідуальними елементами: тризуб з колом на верхівці правого зубця (Рис. 1: 2); тризуб з колом, яким закінчується нижній відріг (Рис. 1: 8, 10); тризуб з перехрестям на нижньому відрозі (Рис. 1: 7, 9, 12). Зазначені тамги з колами не мають певних аналогій серед князівських знаків першої половини – середини XI ст., натомість наявність кола в композиції засвідчує їх близьку спорідненість з тризубом Ярослава Володимировича. Не виключено, що тут ми маємо зображення невідомих варіантів знаку Ярослава Мудрого або ж когось з його нащадків.

Мал. 2. Знаки Рюриковичів на монетах, актових печатках, будівельних матеріалах X–XI ст.

З іншого боку, тризуб з перехрестям на нижньому відрозі має дуже близьку аналогію серед малюнків тавр на плінфах, які походять з кладки Спасо-Преображенського собору в Чернігові (Рис. 2: 18).² Як відомо, чернігівська пам'ятка будувалась в два прийоми: на першому етапі – у 30-ті рр. XI ст. – її фундатором був Мстислав Володимирович, на другому – в 50-ті рр. XI ст. – Святослав Ярославович. Тамги обох Рюриковичів досі лишаються неатрибутованими, отже невідомо, кому з цих двох князів належали знаки на чернігівській цеглі. Якщо це був Мстислав, то можна припустити, що будівництво Софійського собору, в якому зустрінуті такі ж самі знаки, розпочалося між 1026 р. (після миру, укладеного між Володимировичами) та 1036 р. (рік смерті Мстислава), що є цілком можливим з огляду на узагальнений характер літописної статті 1037 р. Більш проблемною видається можливість участі у будівництві Софії Київської Святослава Ярославовича, який досяг повноліття лише у середині 1040-х рр., а чернігівський стіл зайняв лише після смерті батька у 1054 р. Натомість, це питання потребує додаткового дослідження і не може бути вирішено остаточно на даному етапі.

Як бачимо, археологічні знахідки з розкопок на території Софійського собору надають досить цікавий матеріал, що потребує подальшого вивчення та повноцінного впровадження до наукового обігу. Проаналізувавши лише малу його частку, ми отримали беззаперечне свідчення причетності Ярослава Мудрого до будівництва Софії Київської, – наявність особистого знаку цього князя на таврованому голоснику, який походить з мурувань собору. В той же час нами не було зафіксованого жодного знаку (чи то на голосниках, чи то на плінфі), який можна було б співставити з особистою тамгою Володимира Святославовича.

Таким чином, можемо констатувати, що наявні археологічні матеріали не підтверджують запропоновану Н.М. Нікітенко «концепцію» датування Софійського собору у м. Києві 1011 роком, але цілком узгоджуються з даними літописних джерел, які відносять будівництво пам'ятки до часів князювання Ярослава Мудрого.

² Холостенко Н.В. Метки на древнерусских плінфах (X–XIII вв.) / Рукопись, 1975 г. – Научный архив Национального заповідника «Софія Київська». – Інв. № ВХ661.

ВИСТУПИ В ОБГОВОРЕННЯХ

Етапи великого шляху

Ричка Володимир Михайлович

головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України,
доктор історичних наук, професор

Гадаю, для нашої дискусії був би доречним етюд з історіографії. Тобто: короткий огляд злету і, будемо сподіватися, падіння тієї «концепції», яку нам сьогодні доводиться розглядати. Це історія давня, вона почалася більше 20 років тому, коли почали виходити друком перші статті пані Нікітенко. Тоді, схоже, наука сприйняла їх як курйоз. Такими ж курйозними вважає і сьогодні. Іншими словами, і тоді, і сьогодні серйозна наука ігнорує видатні відкриття пані Нікітенко. Ігнорування науковим співтовариством, як правило, трактується тільки в один спосіб: відсутність інтересу. На жаль, сама пані Нікітенко трактує хибно, як відсутність аргументів проти.

Згадати послідовність тим важливо, що нині пані Нікітенко цілком протилежним чином представляє генезис своїх ідей. Вона стверджує, ніби підставою для перегляду дати собору стала низка стінних написів, які містять «ранні» дати, деякі з яких точно фіксують дату завершення собору (1018 р.), а деякі навіть «додають рубіж 1017 р.» (тобто ранньої літописної дати).¹

Насправді все починалося з іншого.

Перші статті пані Нікітенко з'явилися друком наприкінці 1990-х рр. і були присвячені програмі розпису Софійського собору. В концентрованому вигляді погляди пані Нікітенко були викладені вже в її кандидатській дисертації 1992 р. «Историческая проблематика в росписи Софии Киевской». Головним аргументом на користь передатування собору тут виступала атрибуція ктиторської фрески: раз на фресці зображений не Ярослав із родиною, а Володимир, отже, собор побудовано саме ним.²

Достоту ті ж ідеї викладені у книзі 1999 р. «Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской», яка була захищена 2002 р. як докторська дисертація під назвою, *nota bene*, «Україна і Візантія у монументальному комплексі Софії Київської: історико-соціальний та етноконфесійний аспекти». Захищена успішно. На жаль, в Інституті української археографії та джерелознавства, у вечній раді якого не було (і немає) жодного спеціаліста з Київської Русі. І на жаль при трьох опонентах (Володимир Олександрович Дятлов, Надія Гордіївна Подальок та Юрій Віталійович Павленко), жодний з яких за своїми кваліфікаціями не був у стані оцінити наукову вагу – чи легковажність – дисертації.

У тих роботах ще жодного значення не надавалось графіті. Та з недавніх пір у пані Нікітенко з'явився помічник (пан Корнієнко), за допомогою якого вдалося

¹ Подібні хвацькі твердження насправді катастрофічні для концепції пані Нікітенко. У межах її логіки це означає, що собор було вкрито тиньком і розписано ще до його завершення!

² Тут пані Нікітенко знову потрапила у логічну пастку. Яким би не задумав собор Володимир, завершував його саме Ярослав. А, отже, розписано його було також вже за Ярослава. Тим не менше, стверджує пані Нікітенко, ктиторська фреска зображає Володимира з родиною, які входять в храм св. Софії під час урочистого освячення храму, тобто знову ж таки ще до його завершення!

відкрити надзвичайну кількість написів, які, згодом, передують 1037 р. Темпи, в яких відшукуються дати і, головне, манера пошуків (щойно попередній напис з якихось причин виявляється недостатньо надійним, знаходиться новий, ще більш древній) викликають і подив, і острах. Острах, у першу чергу тому, що кваліфікації помічника також викликають великі сумніви. Досліджує епіграфіку людина, яка одержала кандидатський ступінь за дисертацію на тему «Історико-культурна спадщина та її використання в туристичній сфері України (1991–2007 рр.)». Ми ще будемо мати можливість зупинитися на цих відкриттях детальніше в одному з наступних сегментів Круглого столу. Насторожує, що спеціаліст від туризму, розшифровуючи написи, робить школярські помилки проти граматики церковнослов'янської мови, а також не розрізняє форм однини (*графіто*) і множини (*графіти*) у назві основного предмета своїх досліджень.

Отже, немає жодних гарантій, що «розшифровки» графіті є достовірними. Опубліковані вони в такий спосіб, що перевірити прочитання авторів неможливо. Що перед нами? Вся ця серія «ранніх дат» є або міражами, які ввижаються, або фабрикаціями.

Чим це погано? Тим, що джерельне поле може стати непоправно контаміноване сумнівними написами. Допоки кваліфіковані епіграфісти не підтвердять, що на стіні написано саме те, про що нам говорять (і написано в давнину!), користуватися усім цим не тільки неможливо, але й небезпечно.

Що можна і чого не можна дізнатись про Київську Русь¹

Жарких Микола Іванович

заступник директора медіа-видавництва «Мислене древо», кандидат хімічних наук

Гуманітарне знання засновано на джерелах. Цим воно відрізняється від знань в природничих науках, які засновані на експерименті для швидкоплинних процесів і на спостереженні для процесів, тривалість яких перевищує людське життя. Цим воно відрізняється від математичного знання, заснованого здебільшого на аксіомах.

Відкриття – це нове, важливе і верифіковане знання. Нове – невідоме раніше; важливе – істотне для цілої області знань; верифіковане – незалежне від особи дослідника.

Відкриття в гуманітаристиці можливе, якщо дослідник запроваджує нові джерела та / або нові методики досліджень. Якщо дослідник використовує вже відомі джерела і загальноприйняті методи їх дослідження, він обов'язково прийде до тих самих висновків, що й його попередники (все це, звичайно, за умови, що дослідник прагне відкрити істину, а не догодити певній ідеології).

Гуманітарні знання діляться на конкретні (фактичні) і узагальнені (концептуальні). Твердження «князь Ярослав Мудрий помер 20 лютого 1054 року» є при-

---

¹ Дане повідомлення є коротким викладом змісту статей автора, опублікованих на персональному веб-сайті М.І. Жарких: «Мнимий запис про смерть Ігоря Ольговича» (<http://www.m-zharkikh.name/uk/History/FalseGraffiti.html>), «Фальшивий ювілей, або Помилковість думки про заснування Київської Софії князем Володимиром» (<http://www.m-zharkikh.name/uk/History/FalseJubileeStSophiaKyiv.html>)

кладом конкретного знання. Твердження «суспільний лад Давньої Русі – це феодалізм» є прикладом концептуального знання.

Відповідно конкретно-гуманітарні відкриття здебільшого відбуваються при запровадженні нових джерел, а концептуально-гуманітарні відкриття – при запровадженні нових методик дослідження.

Свіжим прикладом конкретного відкриття є результати археологічних досліджень 2003 р. в Києві по вул. Юрківській, де були знайдені залишки невідомої давньоруської церкви. Класичним прикладом концептуального відкриття є розшифровка Юрієм Кнорозовим календарної системи майя. Це відкриття стало наслідком запровадження нової методики – математичної криптографії – для дослідження вже відомих джерел (написів майя).

Переворот в науці – це таке відкриття, яке змушує заново написати цілий розділ науки. Загальновідомим прикладом такого перевороту була геліоцентрична система Миколи Коперніка. Такий переворот можливий тільки там, де панують схоластичні (логічно коректні, але не зв'язані з дійсністю) або приблизні погляди; він має своїм наслідком встановлення правильних поглядів і тому не підлягає подальшій ревізії. В таких областях, де правильні погляди вже встановлено, перевороти неможливі. Києво-софіє-засновознавство належить саме до таких областей.

Тим не менш, Н.М. Нікітенко та В.В. Корнієнко наполягають саме на перевороті. То може справа у впровадженні нової методики? Пропонуємо поглянути лише на один, але досить показовий приклад застосування цієї методики.

У 2008 р. науковий співробітник Національного заповідника «Софія Київська» В.В. Корнієнко опублікував статтю «Відображення подій 1147 р. в епіграфіці Софії Київської: графіті із записом про смерть Ігоря Ольговича».² Автор повторно вивчив у натурі запис, опублікований 1966 р. С.О. Висоцьким³ і прийшов до висновку, що його треба читати так: «Місяця жовтня у 19-е преставився Петро, а в 20-е був похований».

Проти такого уточнення прочитання, як і проти звуження палеографічної дати напису до другої третини – кінця XII ст., з мого боку не може бути заперечень, оскільки я не є фахівцем в галузі епіграфіки та палеографії. Якби дослідник зупинився на цій позитивній джерелознавчій інформації, стаття стала б хоч невеликим, але певним внеском у дослідження такого важкого для розуміння джерела, як софійські графіті.

Але дослідник не зупинився на цьому і вирішив подати інтерпретацію напису. З його міркувань виходить, що цей запис розповідає про смерть князя Ігоря Ольговича, яка сталась 19 жовтня 1147 р. Дійшовши такого висновку, автор вважає помилковою літописну дату смерті князя (19 вересня 1147 р.) і вважає, що князь Ігор мав християнське ім'я Петро.

Чи має рацію пан Корнієнко? – Жодної, бо:

1) Особа, згадана в написі, не мала титулу. Корнієнко вважає цю особу князем. Підстава для цього цілком ефемерна – «зміна у стандартній формулі поми-

² Корнієнко В.В. Відображення подій 1147 р. в епіграфіці Софії Київської: графіті із записом про смерть Ігоря Ольговича // Науковий збірник, присвячений 900-літтю Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря, К., 2008 р., с. 145-150.

³ Висоцький С.А. Древнерусские надписи Софии Киевской, К., 1966, с. 24, № 12.

нальної молитви».⁴ По-перше, звідки відомо, яка саме формула вважалась у давньоруський час стандартною? По-друге, звідки взялась упевненість, що в той час існувала тільки одна стандартна формула, а не більше? По-третє, навіть якщо визнати «зміну стандартної формули» за щось позитивно встановлене, звідки упевненість, що причиною цієї зміни був саме князівський статус особи, а не щось інше? Отже, підстава вважати Петра із цього запису князем одна – власне бажання дослідника;

2) ім'я особи в написі – Петро. Ім'я князя – Ігор. Тут, здається, особливої схожості нема, але для сучасних софійських вчених це не перешкода. Був Ігор – стане Петром, нікуди не дінеться. Християнське ім'я князя Ігоря Ольговича з давньоруських джерел невідоме. Л.Є. Махновець вважав, що це ім'я було Георгій.⁵ Так само вважає Л.В. Войтович.⁶ Підставою для цього є запис в Єлецькому синодику. Цьому (хоч якось обгрунтованому) погляду В.В. Корнієнко протиставляє здогад Тимофія Мальгіна (1752–1819), буцімто Ігор мав хрестильне ім'я Петро. Цей здогад – даруйте за каламбур! – пізнішими дослідниками з повною підставою був визнаний безпідставним. Отже, і спробу В. Корнієнка перетворити «Ігоря» на «Петра» слід вважати невдалою;

3) напис не датований (не вказано року смерті Петра). Його можна було б датувати у непрямий спосіб, якби в ньому містилась вказівка на якусь легко ототожнювану, рідкісну (бажано – унікальну) подію. Але що унікального є в згадці про смерть і похорон? Ну, помер десь у XII ст. невідомий нам Петро – що тут унікального, що дало б змогу точно вказати рік – один зі ста чи семидесяти?

Спроба В.В. Корнієнка прив'язати цей запис саме до 1147 р., а не якогось іншого року є штучною елюкубрацією і не може бути прийнята. Його подальша спроба виправлення буцімто-помилкової хронології Іпатіївського літопису цілком спирається на його нову (помилкову) інтерпретацію напису і тому окремого розгляду не заслуговує: із помилкових засновків висновки можна зробити тільки помилкові.

Яку ж фактичну інформацію можна видобути з цього напису, якщо не вдаватись до фантазій? Тільки ту, що невідома нам особа на ім'я Петро померла 19 вересня якогось не означеного року в межах XII ст. Цей запис містить все необхідне для річного поминання пам'яті покійного – його ім'я і день його смерті. З того факту, що запис уміщено у вівтарній частині Георгіївського приділу, можна обережно припустити, що покійний належав до кліра Софійського собору.

Рік у записі не вказаний, оскільки лінійне числення часу, яке становить основу нашого світогляду, геть не цікавило християн. Вони щороку святкували (і нині святкують) день народження Ісуса Христа і день його чудесного воскресіння, але в які роки стались ці події – християнська традиція не знала (а пізніші дослідження дозволили датувати їх тільки з точністю до десятиліття).

В.В. Корнієнко намагається видобути з цього запису більше інформації, ніж він насправді містить, і тому його стаття в цілому нагадує старий анекдот: «не

⁴ Корнієнко В.В. Вказ. праця, с. 147.

⁵ Літопис Руський. – К., 1989 р., с. 486.

⁶ Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у 12–16 ст. – Львів, 1996 р., генеалогічна таблиця князів Ольговичів.

Ігор, а Петро; і не князь, а нетитулована особа; і не 19 вересня, а 19 жовтня; і не 1147-го, а невідомого року. А решта – все правильно...».

Навіщо ж потривожено пам'ять про безталанного Ігоря Ольговича? Виключно заради прагнення до сенсаційності, виключно заради стремління зробити відкриття на багаторазово переораному полі. Ігнорування вимог логіки і здорового глузду є основним «методичним прийомом» такої горе-інтерпретації. Ніякого позитивного внеску в дослідження графіті В.В. Корнієнко в цій статті не зробив, і навіть гірше – фантазії, якими переповнена стаття, мимоволі підривають довіру і до запропонованої ним нової версії прочитання напису.

Натомість, дослідники мусять змиритись з тим, що інформація, яку містить даний напис, недостатня для його пов'язання із загальним ходом політичних подій в давньому Києві. Аналогічно цьому, аналіз джерел щодо ранньої історії Софійського собору показує, що детальна хронологія будівництва пам'ятки також не може бути встановлена. Спроби назвати конкретні дні, місяці і навіть роки, коли відбулась певна подія (заснування / закінчення / освячення ...) не мають опори в наявному фонді джерел і повинні розглядатись як результат самонавіювання чи самообману. Саме ці «методи», очевидно, й формують «нову методіку», що призводить до сенсаційних «відкриттів» та «переворотів» у вітчизняній гуманітаристиці.

З приводу нового датування Софійського собору

Івакін Гліб Юрійович

*заступник директора Інституту археології НАН України,
член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук*

Кожен автор має цілковите право висловлювати та обстоювати свої ідеї та гіпотези. Тут головне, щоб дослідник залишався на полі науки, використовував суто наукові методи дослідження, аргументацію, висновки тощо. Об'єктивне дослідження будь-якої проблеми не має бути скутим апіорними положеннями та завчасно визначеними напрямками наукового пошуку. Необхідно вміти будувати теорію на основі фактів, а не підбирати й підганяти їх під свої апіорні побудови.

За великим рахунком, більшості з нас все одно, коли почали будувати Софійський собор. Тут немає жодної упередженості. Загальної картини державної та культурної розбудови Русі це не змінює, а пам'ятка залишається найдавнішою на східнослов'янських землях. Повага до неї в світі не збільшиться і не зменшиться. Ми не обстоюємо 1037 р. чи 1017 р. Адже є прихильники обох датувань. Всі ми розуміємо, що літописна стаття 1037 р. узагальнює та підсумовує діяльність Ярослава Мудрого. Але це не значить, що вона сфальсифікована. На остаточну відповідь не вистачає вичерпних наукових фактів, тому фахівці притримуються кожен своєї версії, але не нав'язують тільки своє бачення іншим. І залишаються в межах поля науки.

Сьогодні тут йдеться про більш значне, ніж про конкретну дату – нас цікавить наукова істина (як це високопарно не звучить). Якими методами до неї наближаються, наскільки науково обґрунтованими є аргументи нового датування, наскіль-

ки кваліфікованими у відповідних конкретних наукових дисциплінах є його автори.

Особливо важливо суворо притримуватися законів наукової логіки. Адже, якщо будь-яка теорія, гіпотеза чи концепція не притримується законів логіки, то вона не є науковою – з усіма наслідками, що звідси виходять. Здогадки та припущення мають не виходити за межі академічних критеріїв доказовості. На жаль, цього не можна сказати про гіпотетичні побудови новітніх «софійських книжників» (чи офіційну їх частину).

Загальне враження від робіт, спрямованих на ствердження «нової дати» заснування Софійського собору (1011 р.), – вся ця складна конструкція не перекоонує. Ми спостерігаємо нагромадження численних припущень, здогадок й домислів, які підпорядковані одній заздалегідь упередженій думці, точніше ідеї-фікс. Чимало гіпотетичних побудов (нам ніщо не заважає припустити, вірогідно, можливо тощо), які через декілька сторінок перетворюються на аксіоми й абсолютно доведені істини. Від того, що автори щиро вважають саме так, доказовості не стає більше. Про внутрішню критику джерел нібито ніколи й не чули.

Взагалі, в теорії гіпотез ті гіпотези, для яких потрібно наводити ще допоміжні гіпотези, вважаються слабкими. А тут повсюди одне недоведене положення пояснює інше таке саме дискусійне.

В узагальнюючих працях, енциклопедіях, підручниках, державних документах прийнято притримуватися так званого «енциклопедичного принципу», коли подаються не дискусійні моменти, а загально визнані положення. Перші можуть лише згадуватись. Сперечаються вже в суто наукових виданнях.

У нашому випадку завжди наводиться повідомлення «Повісті временних літ» – 1037 р., при цьому коректно згадується і дата Першого Новгородського літопису – 1017 р. І це роблять навіть прихильники останнього.

Все це досі не дуже турбувало наукову громадськість, фахівців з різних аспектів історії та культури Київської Русі. Адже кожен автор має право виставляти на світ божий своє розуміння, методи, висновки. Щоб цей науковий рівень міг побачити кожен (чи щось інше, про що ще Петро I казав).

«Нове датування» або якісь його складові зазнавали певної критики в друці («м'якої і делікатної по формі, але нищівної» щодо суті поглядів та методів), а переважно усної. На жаль, більшість фахівців не бажало витратити свій час на спростування різноманітних псевдоідей, що так розповсюдились в наш час. Ще 20 років тому на Міжнародній конференції в Санкт-Петербурзі всесвітньо відомий медієвіст Анджей Поппе заявив з кафедри, що вже не хоче витратити час на «одкровення» Н. Нікітенко. «Реставратор не має сперечатися з екскурсоводом, опускатися на цей рівень», – казав з цього приводу інший відомий дослідник монументального живопису Візантії та Русі.

Переважає більшість фахівців з проблеми поділяли ці думки й, як виявилось, жорстоко помилялись. Виявлена безтурботність та доброзичливість щодо всіх цих гіпотетичних побудов призвела до можливості поширення хибної думки про їхню істинність. Так хибна ідея перетворилася на загрозу для нормального наукового вивчення софійського собору. Адже сьогодні ця «концепція» претендує вже на офіційне державне затвердження та на наукове міжнародне визнання. Причому робилося це келійно, без будь-якого наукового обговорення

із залученням справжніх фахівців по конкретним аспектам проблеми. Отже, знову мова йде про методи, що далекі від наукових чи просто цивілізованих.

Міністерство регіонального розвитку та будівництва України, якому підпорядковано Національний заповідник «Софія Київська», та Міністерство закордонних справ України, при якому функціонує Національна комісія у справах ЮНЕСКО, не є установами, компетентними у наукових проблемах Київської Русі. Тому найбільше здивувала та шокувала всіх саме процедура подання МЗС пропозицій з боку України щодо визначних ювілеїв на 2011 р.

Авторитетні профільні організації та установи (Міністерство культури і туризму України, Національна академія наук України, Національний комітет ІСО-MOS в Україні – а саме він опікується пам'ятками та культурною спадщиною) не були навіть поінформовані, навпаки сам процес цього подання свідомо втаємничувався.

Нині Національна комісія у справах ЮНЕСКО, яка наполягає на необхідності цього святкування у 2011 р. під приводом піклування про міжнародний імідж України, практично захищає своє відомство, а головне всіх тих, хто ввів у оману державні органи в Україні й саму поважну міжнародну організацію – ЮНЕСКО. До речі, проводиться думка, що цей календар не є обов'язковим для виконання (а це справді так) та й взагалі на цю дату ніхто в світі увагу не зверне.

Але тепер вже ініціатори зазначених дій спираються на авторитет ЮНЕСКО і стверджують, що позицію Заповідника підтримала й затвердила ця організація. Хоча, звичайно, ЮНЕСКО не розглядала пропозиції національних комісій, а тільки бюрократично їх реєструвала серед багатьох інших (від України було три пропозиції), покладаючись на виваженість висновків з боку держави-заявника.

Натомість слід враховувати, що пам'ятні дати ЮНЕСКО репрезентують всю Україну в світі, загальний рівень її науки та культури, а не якусь окрему установу або чийсь особисті амбіції. Відповідним установам необхідно розібратися, чому і з чиеї вини стався цей кричущий факт. Йдеться про честь, престиж нашої історичної, мистецтвознавчої, архітектурної науки, про її роль та значення у світі. Не можна припускати дискредитацію вітчизняної науки.

Нова дата заснування Софійського собору (1011 р.) вже досить давно запропонована Н.М. Нікітенко. Вона ужила чимало сил та ученості, доводячи, що собор почав будувати Володимир. Проте жодне з її конкретних припущень у цій галузі не є надійно обґрунтованим, науково доведеним і залишається, м'яко кажучи, дискусійним. Серед більшості фахівців твердження Н.М. Нікітенко не знаходять підтримки. Особливо науковцями не сприймається загальна методика її наукових побудов.

Головний принцип цих побудов – низка недоведених припущень, які стають базою для таких само слабко аргументованих наступних. А далі сумнівне припущення подається вже у якості факту, що нібито існує а priori. Так, за Н.М. Нікітенко, на ктиторському портреті в Софії Київській зображено не Ярослава, а Володимира тому, що собор побудував Володимир. А доказом того, що собор побудував Володимир, є нібито його зображення на портреті.

Різні факти тлумачаться то переважно з точки зору суто релігійно-символічного, то навпаки за буквального, фактологічного прочитання. Наприклад, відома цитата з Іларіона про Давида і Соломона або зображення Десятинної церкви в

руках «Володимира». В останньому не доведено, що ця фреска рання, що це Володимир, що він тримає Десятинку, що остання мала саме такий вигляд. Вся ця низка «недоведеностей» чомусь вважається автору за законний науковий факт.

Автори цілком правильно закликають робити комплексний аналіз всіх існуючих джерел щодо походження Софійського собору, проте самі цього не приримуються. Взагалі вся їхня аргументація переважно розрахована на необізнану чи довірливу людину, точніше дилетанта.

Тут на думку спадає вислів М.І. Костомарова про подібні історичні побудови під час відомої дискусії з М.П. Погодіним: «Коли ви в театрі дивитесь на сцену, то, за добре облаштованих декораціях, ліси, гори, замки здаються вам справжніми, але підійдіть ближче та помацайте – і ви побачите, що вони з картону». Те саме у нашому випадку.

Вся ця складна конструкція стоїть переважно на науковоподібному підґрунті й складається з кількох блоків, де наріжним каменем фундаменту сьогодні є коректне читання графіті. Варто витягнути один з блоків чи каменів й вся побудова завалиться (рухне). Необхідна ретельна критична перевірка міцності кожного з них. Й вже першопочатковий перегляд показує хибність в доказовій базі по будь-якому блоку, а отже і всієї системи взагалі.

Для мене найперше запитання, чому й навіщо князь Володимир розпочав будувати Софійський собор? Адже у світовій практиці це унікальна, якщо і не виключна, подія. Жоден фараон, богдихан, король, папа, генеральний секретар побудувавши представницький комплекс загальнодержавного значення, з яким ототожнювали й самого правителя (піраміди, палаци, храми тощо), відразу ж починав будувати нове. Ще в Десятинній церкві фреска не встигла висохнути (хоч в дійсності ми не знаємо, коли завершилися повністю опоряджувальні роботи), а великий князь вже забуває про своє головне дітище й розпочинає будівництво нового комплексу все державного значення. Чому саме? На це у авторів «нового датування» не тільки немає задовільної відповіді, а й самого такого питання у них практично і не поставало.

Літописи оголошуються «тенденційними» та «зфальсифікованими», проте це нічим не аргументується. Складні джерелознавчі питання просто відкидаються, що не дивно, враховуючи відсутність належної кваліфікації у авторів в цій сфері.

Не пояснено, чому саме літописці Ярослава (і всі наступні) мали принижувати роль Володимира. Насправді Ярослав та його книжники підкреслювали і велич здобутків Володимира, і свою пряму спадкоємність державотворчій та церковній діяльності Володимира. (До речі, відомий дослідник Київської Русі М.Ю. Брайчевський навпаки вважав, що Ярославові книжники були тенденційними, бо занадто перебільшували роль князя Володимира). Це і не дивно. Адже Ярослав прийшов до влади після кривавої усобиці, братовбивчої війни. Йому необхідно було підкреслювати зв'язок з політикою батька. (Літописці та Іларіон це й показували – «Володимер, отець Ярославль»). Певен, що якби Ярослав у дійсності завершив будівництво собору та нового граду, розпочате Володимиром, то писемні джерела це тільки б підкреслювали.

Запропонована дата заснування собору – 4 листопада 1011 р. – результат складних і свавільних побудов автора, який до того ж протягом останніх років міняв свої дати. Вона відсутня в писемних джерелах. У Місяцеслові Мстиславова

Євангелія йдеться тільки про якийсь освячення Софійського собору 4 листопада митрополитом Єфремом. Ані слова про 1011 р. та заснування собору. Згадка про митрополита Єфрема повністю руйнує «концепцію 1011 р.» (адже такі були у 50-ті та 80–90-ті роки XI ст.) й автори нового датування сміливо, але безпідставно, видаляють її з цитати й не згадують про нього, чим просто вводить в оману нефархового читача.

Кожен, хто знайомий з давньоруським зодчеством, добре знає, що напередодні зими на Русі не розпочинали будівництва жодного храму. Якщо це не так, то треба довести. Знайдіть хоч один приклад.

Те саме спостерігається й при попередньому аналізі визнаними фахівцями достовірності нових читань графіті Софійського собору. Інтерпретації Н.М. Нікітенко та В.В. Корнієнка рясніють помилками вже при тлумаченні окремих літер (на десять правильно прочитаних – понад 40 хибно зрозумілих), не кажучи про цілісний зміст написів. Автори вільно не володіють старослов'янською мовою, її історичною фонетикою та граматику, текстологією, а тому не можуть достовірно та об'єктивно читати і тлумачити ці графіті. Це все одно, що людина, яка володіє англійською із словником, почне перекладати Шекспіра. Важко сказати, чого тут більше, амбіційного нахабства чи невігластва.

Не доведена неможливість існування ретроспективних графіті. Це при частому згадуванні про «ювілейні дати». Єдина аргументація – кожне графіто видряпувалось на зразок літописного запису. Це видає фантастичні уявлення авторів про сутність роботи літописця. Мабуть він робив запис за це «Літо...», а потім йшов й повертався через рік нового запису за наступний?

Про аналіз планувальної та об'ємно-просторової структури Софійського собору у порівнянні з Десятинною церквою вже йшлося. Вони не є подібними. Це засвідчують сучасні дослідження Десятинки. Але, звичайно, Десятинна церква правила за певний взірець та враховувався досвід її будівництва. Та це зовсім не доводить, що Софійський собор будував Володимир. А головне, в цьому випадку Софійський собор штучно відривається від групи пам'яток, які безумовно близькі до нього. Це собори Ярославового будівництва в Києві та Софійські собори в Софії та Полоцьку. Відповідно, це змінює всю логічну картину розвитку зодчества на Русі. Якщо вона неправильна й історики архітектури в цьому всі до єдиного помилялися, то це треба доводити. Натомість, про це навіть думки не виникало.

Цегла обох храмів (мається на увазі головного ядра Десятинного храму, а не добудов чи ремонтів) відчутно різниться. Хибними є й посилання на однаковість фресок та полив'яних плиток, оскільки «софійські автори» не знають як саме робилися аналізи, які фрески та плитки порівнювалися між собою. Наявність слідів мозаїчної маси у фресковому тиньку не є датуючим фактором. Це лише свідчить, що на обох пам'ятках працювали і з мозаїкою і з фрескою. Навіть вірогідний спадкоємний зв'язок (як коректно писали дослідники фресок) знову ж таки не доводить, що Софійський собор будував Володимир.

Щодо полив'яних плиток і результатів «пектографічного» (так у Н.М. Нікітенко) та спектрального аналізів їхньої глини та поливи. Тут ми маємо також яскравий приклад того, як автор «концепції» або висмикує зручний для нього факт (не розуміючи суті), або ж свідомо вводить інших в оману. Адже Т.В. Макарова у своїй роботі 1967 р. досліджувала полив'яний посуд, а про плитки згадує лише

побіжно в кількох абзацах, посилаючись на М.К. Каргера, який, в свою чергу, їх тільки поверхово описав. При цьому жодних результатів аналізів плиток не наводиться. Дослідниця слушно пов'язувала походження столового полив'яного посуду на Русі з роботою майстерень по виготовленню смальти та полив'яних плиток, які обслуговували будівництво Десятинної церкви. Але головний висновок Т.В. Макарової: наприкінці X ст. ця традиція зародилася, під час спорудження Софії продовжувалася («безперервність традиції протягом двох поколінь майстрів») та поширювалася на Русі. Натомість в деталі дослідниця не входила й хронологією плиток не займалася.

Таким чином, все це не є датуючими ознаками. Сама рецептура поливи (як і скла в цілому) не змінювалася на Русі щонайменше до XIV ст. (а Ю.М. Щапова пише й про XVI–XVII ст.). Глини теж були однакові – місцеві (тут – київські). На такій самій підставі князю Володимирі можна приписати і Михайлівський Золотоверхий собор, і Успенський собор Печерського монастиря, і церкву св. Апостолів на Берестовому. А про собори св. Георгія та св. Ірини вже й не йдеться – це точно «робота» Володимира. Продовжу цитатою з Т.В. Макарової: *«Рецептура поливи в усіх містах Русі виявляється єдиною – це свинцево-кремнеземна полива з приблизно однаковим співвідношенням, компонентів, що її складають. Глина, як показали петрографічні аналізи, дуже подібна й на локальні групи не розпадається»*.

Археологічні матеріали також не доводять, що князь Володимир оточив валами «місто Ярослава» та звів Золоті ворота. Немає підстав для цього. Якщо колись відомі матеріали 1–2-го десятиліть XI ст., то нехай їх покажуть. Шурф біля собору скоріше кур'єз, адже там, крім будівельного сміття, знаходились уламки кераміки XVI–XVIII ст. Дискусії ведуться лише про те, чи була забудована ця територія до появи оборонних споруд, чи після. Тлумачення повідомлень Еймундової саги можуть бути різними, але її подробиці досить важко співвідносити з валами «міста Ярослава». Розкопки досить широкими площами в районі Лядських воріт вказують, що цей мікрорайон забудовувався практично одночасно й ближче до середини XI століття.

В цілому, слід зазначити, що визначну пам'ятку нашої історії та культури штучно, без достатніх аргументів, переносять в абсолютно іншу культурно-історичну ситуацію. Підставою для цього є лише амбітність «софійських вчених» та жага до нового ювілею.

Екскурсоводам вже заборонено розповідати, що Софійський собор та «град Ярослава» побудував Ярослав Мудрий. Офіційно нав'язується думка, що на ктиторському портреті зображено Володимира. Звичайно, це все різниться з інформацією, яку подають в інших музеях, путівниках по м. Києву, шкільних та вузівських підручниках, та викликає закономірний подив та запитання.

Це вже приносить значну шкоду культурному та науковому іміджу України. Надходять листи, де ставляться запитання про необґрунтованість тверджень про дату – 1011 р. Але неможливо всім відповідати, що це одіозна думка однієї дослідниці та організації, а не визнана концепція української історичної науки. Вся ситуація з вигаданим 1000-літнім ювілеєм Софійського собору в 2011 р. вимагає рішучих дій по недопущенню негативного міжнародного резонансу у випадку «святкування». Україна та її наука не має права «втрачати обличчя» через недолугі дії та амбіції окремих особистостей.

Фрагмент стенограми заключної частини засідання Круглого столу

Толочко П.П.: Итак, мы подошли к завершению. Общее впечатление, – я смотрю на наших молодых коллег, присутствующих здесь, – должно быть, довольно грустное. Оттого, что мы так стали заниматься наукой. По существу, нет науки.

Совершенно ясно, и с этого мы начинали, что все построения Никитенко и Корниенко, мягко говоря, не имеют под собой никакой основы. Они взялись за дело, которого не знают, и предлагают перевернуть мироздание на основании своих любительских прочтений. Все это очень печально.

Нам нужно что-то делать с отзывом представления в ЮНЕСКО о праздновании 1000-летия Софии Киевской в 2011 году. Я уже обращался практически во все организации, которые в этом участвуют: все боятся потерять лицо. Да, соглашаются, сделали большую глупость, но если мы отзовём представление, то Украина окажется в невыгодном свете. А то, что Украина в результате подобного празднования окажется в сто раз более в невыгодном свете, окажется посмешищем для всего научного сообщества и международной культурологической общности, это, оказывается, никого не волнует.

Правда, я обращался ещё при той власти. Я не знаю, какая будет реакция новой власти, но надеюсь, что мы ещё раз к ним обратимся, теперь уже все вместе. Мы подготовили проект резолюции, я её зачитаю и мы дополним, выскажем свои предложения, а затем и примем это как резолюцию Круглого стола (*зачитує проект резолюції*). Що ми ще не врахували?

Іоаннісян О.М.: Поскольку Софийский собор является памятником Всемирного наследия, то, по идее, он может быть повергнут экспертизе ИКОМОС. Почему бы не обратиться к Национальному комитету ИКОМОС с просьбой организовать такую международную экспертизу по поводу новой даты. В этом случае, действительно, можно было бы привлечь мнение международного экспертного сообщества, в котором достаточно компетентных людей.

Толочко П.П.: Давайте продумаем этот пункт.

Голос із залу: Петре Петровичу, я хотів звернути увагу на правовий бік справи. Тут виступаючі в різний спосіб вже говорили про це. Є певна процедура взаємодії між комітетом Всесвітньої спадщини і країнами-сторонами конвенції. Кожна країна-сторона конвенції має право діяти згідно з цією процедурою. Така процедура існує при номінації пам'яток, я гадаю, що така ж, чи аналогічна процедура існує при подачі інформації до Комітету Всесвітньої спадщини, перед тим як приймати рішення з приводу того чи іншого датування. Має бути постанова комітету Всесвітньої спадщини. А їй мають передувати експертизи. Ми це проходили, коли номінували у 1990-му році Софію Київську. Було декілька візитів експертів, це зтяжна процедура. Я не думаю, що швидко можна зробити, але обминути правовий бік тут не можна.

Можливо, подання за підписом голови Національного комітету ЮНЕСКО чи заступника міністра є порушенням процедури. У нас є центральний орган виконавчої влади, який відповідає за культурну спадщину, – це Міністерство культури. На жаль, у нас багато пам'яткоохоронних організацій де факто і вони не є пам'яткоохоронними організаціями де юре. У тому числі і заповідники не є

пам'яткоохоронними організаціями де юре. Я пропоную вивчити або дослідити правовий бік подачі інформації до ЮНЕСКО.

Міляєва Л.С.: Петре Петровичу, в резолюції нам потрібно відзначити, що слід в якийсь спосіб припинити свавілля заповідника. Його так звана вчена рада приймає відповідальні рішення, а вона не уповноважена це робити. Існувала практика, згідно з якою лише уповноважений орган охорони мав право приймати подібні рішення. Коли йдеться про пам'ятку такого рівня, не може бути келійних рішень.

Сердюк О.М.: Можливо, я можу запропонувати роз'яснення щодо зауваження колеги... про процедуру.

Процедура не была нарушена, все дело в том, что в досье ЮНЕСКО дата Софии не изменена. Там по-прежнему фигурирует 1037 год. 1011-й год внесен в календарь памятных дат, который не является официальным документом. Это произвольное внесение по инициативе Украины, не имеющее никаких последствий. Никакая экспертиза в этой ситуации нам не нужна. Нам достаточно проведения круглых столов, конференций и публикации результатов обсуждения.

Иными словами, сегодня необходимо подключить общественное мнение, предать огласке дискуссии вокруг Национального заповедника. У нас происходит фальсификация и подмена понятий на государственном уровне. Процедурой внесения в ЮНЕСКО изменений в датировке собора сегодня заниматься бессмысленно. Изменений в дате собора нет. По-прежнему остается 1037 г.

Толочко П.П.: Що ж, будемо підключати громадську думку, подбаємо про те, щоб Кабінет Міністрів не виставив нас на всесвітній глум і не прийняв постанову про святкування.

Резолюція учасників Круглого столу «Заснування Софійського собору в Києві: Проблеми нових датувань»

Учасники Круглого столу «Заснування Софійського собору в Києві: Проблеми нових датувань», який відбувся 7 квітня 2010 року у м. Києві за участю істориків, філологів, мистецтвознавців, реставраторів та археологів з провідних академічних установ України та Російської Федерації, розглянули основні аспекти нового датування Софійського собору у м. Києві, запропонованого співробітниками Національного заповідника «Софія Київська», і дійшли таких висновків:

1. Відмова співробітників Національного заповідника «Софія Київська» від участі у Круглому столі свідчить про бажання будь-яким чином уникнути публічної дискусії стосовно зазначеної проблеми, а, відповідно, і справжньої наукової апробації власних поглядів та аргументів, що їх обґрунтовують.

2. Сучасний стан джерельної бази не дозволяє абсолютно точно встановити час заснування Софійського собору. Дата 4 листопада 1011 р. є цілком надуманою і не підтверджується жодним історичним джерелом. Натомість наявні писемні джерела («Слово про закон та благодать» Іларіона, «Повість минулих літ», Новгородський перший літопис) дозволяють впевнено відносити будівництво київського Софійського собору до часів князювання Ярослава Володимировича, визначаючи його заснування в межах 20-річного проміжку між двома зафіксованими у літописах датами – 1017 та 1037 рр.

3. До появи необґрунтованого датування, визначеного співробітниками Національного заповідника «Софія Київська», призвели загальні методологічні хиби у здійсненні наукових досліджень комплексу джерел, пов'язаних з Софійським собором як пам'яткою історії, археології, архітектури та монументального мистецтва.

4. Зокрема встановлено, що прочитання ранніх дат (1019, 1022, 1033 рр. тощо) у софійських графіті здійснено невірно та безграмотно, – без врахування палеографічних ознак написів, іншою мовою, ніж в оригіналі, або з порушенням правил давньоруського правопису. Це свідчить, що Н.Н. Нікітенко і В.В. Корнієнко не мають достатньої фахової підготовки для роботи із давньоруськими писемними та епіграфічними джерелами.

5. Зазначається, що Софійський собор у м. Києві розглядається авторами так званої «концепції» у відриві від контексту загального розвитку давньоруської та візантійської архітектури і монументального мистецтва, а наявні дані з археології ними взагалі ігноруються. Зрештою, це призводить до нагромодження казусних помилок у фіксації та інтерпретації різнохарактерних джерел: кон'юнктурних цитувань письмових джерел, хибних прочитань змісту стародавніх графіті, фантастичних реконструкцій ансамблю живопису тощо.

6. Учасники Круглого столу констатують, що усі докази Н.Н. Нікітенко та В.В. Корнієнко на користь «нової хронології» будівництва Софійського собору є штучно змодельованими, і, як наслідок, уся «концепція» являє собою суцільну містифікацію.

7. Оскільки усі засади нового датування Софійського собору у м. Києві (як загальні, так і окремі) не витримують наукової критики, на думку учасників Круг-

лого столу, воно не може бути покладене в основу офіційного святкування 1000-ліття Софії Київської.

Крім того, учасники Круглого столу висловлюють свою стурбованість загрозливим станом справ із науковим вивченням і збереженням архітектурної, мистецької та археологічної спадщини Софії Київської. Зокрема, керівництво заповідника обмежує доступ до пам'ятки українських і зарубіжних науковців, які не поділяють псевдоісторичної версії датування собору 1011 роком. У заповіднику самочинно, без погоджень з відповідними органами державного управління у сфері охорони культурної спадщини, приймаються і впроваджуються відповідальні рішення щодо долі пам'ятки, наприклад, стосовно примусового застосування неапробованої «концепції» в екскурсійній та науково-просвітницькій діяльності, необгрутованих змін у живописному ансамблі собору тощо.

Зрештою, кулуарні вирішення питань вивчення та збереження Софійського собору, ігнорування позицій провідних вітчизняних та іноземних науковців, нехтування науковим спадком багатьох поколінь дослідників пам'ятки викликають сумнів щодо компетентності нинішнього керівництва заповідника, а його безконтрольна діяльність становить загрозу, зокрема, сформованому ще в минулому столітті авторитету заповідника як міжнародного наукового і культурного центру, а в цілому – автентичному стану пам'ятки світового значення.

Учасники Круглого столу доручають організаторам видати матеріали засідання окремою збіркою і, використовуючи засоби масової інформації, оприлюднити представлені на ньому думки, а також ініціювати звернення до Національних комітетів ICOMOS України та Російської Федерації з проханням сприяти проведенню міжнародної наукової конференції з проблем датування Софії Київської восени 2010 року.

7 квітня 2010 року, м. Київ

Д о д а т к и

У додатках подаються копії документів, пов'язаних з організацією відзначення 1000-ліття Софії Київської у 2011 р.: офіційні міжвідомчі листи, експертні висновки фахівців, звернення до урядових установ тощо. До цієї підбірки включені лише ті документи, які були надані упорядникам збірки установами, причетними до організації та проведення Круглого столу, або ж отримані з інтернету.

Зрозуміло, що тут представлено лише незначну частку того міжвідомчого листування, яке відбувалося з приводу означеного святкування впродовж останнього року. Натомість, здається, цього цілком достатньо аби скласти загальне враження стосовно ситуації навколо «Софійського ювілею», позицій та ролі у цій справі різних державних установ, громадських організацій, а також окремих представників наукової громадськості.

На нашу думку, оприлюднення цих документів є не менш важливою справою, ніж наукове обговорення проблем датування Софії Київської, оскільки пропозиція щодо святкування 1000-ліття собору у 2011 р., наштовхнувшись на опір в науковому середовищі, шукає (і, на жаль, іноді знаходить) підтримку у владних інстанціях.

Для зручності ознайомлення документи подані за хронологічним принципом, з відповідними коментарями упорядників. У коментарях використовуються такі скорочення: Нацкомісія – Національна комісія України у справах ЮНЕСКО, МКТ України – Міністерство культури і туризму України, НЗСК – Національний заповідник «Софія Київська».

Документ № 1. Копія листа заступника голови Національної комісії України у справах ЮНЕСКО до Міністерства культури і туризму України з приводу святкування пам'ятних дат у 2010–2011 рр. (від 03.11.2009 р.).

Коментар: З цього листа для організаторів Круглого столу все, власне, і почалося. Ним Нацкомісія вперше, хоча й *post factum*, офіційно поінформувала МКТ України про подання до Секретаріату ЮНЕСКО пропозиції щодо святкування 1000-ліття Софійського собору у 2011 р. і схвалення цієї пропозиції 35-ю сесією Генконференції ЮНЕСКО у жовтні 2009 р.

Документ № 2. Копія листа з експертним висновком Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАНУ щодо датування Собору святої Софії Київської (від 11.11.2009 р.).

Коментар: Цей документ з'явився у відповідь на запити МКТ України до наукових установ з приводу вищезазначеного подання Нацкомісії. Цікавий тим, що експертний висновок стосовно концепції Н.М. Нікітенко був підписаний самою Н.М. Нікітенко.

Документ № 3. Копія листа з експертним висновком Інституту археології НАНУ щодо дати заснування Софії Київської (від 16.11.2009 р.).

Коментар: Цей та наступний документи з'явилися також у відповідь на запити МКТ України до наукових установ з приводу вищезазначеного подання Нацкомісії. Є зразками науково обґрунтованих експертних висновків.

Документ № 4. Копія листа з експертним висновком Інституту історії України НАНУ щодо дати заснування Софійського собору в Києві (від 18.11.2009 р.).

Коментар: Дивись коментар до документу № 3.

Документ № 5. Копія листа Міністра культури і туризму України до Міністерства регіонального розвитку та будівництва України з приводу відзначення на державному рівні 1000-ліття від спорудження Софійського собору у Києві (від 20.11.2009 р.).

Коментар: Документ відображає офіційну позицію МКТ України щодо святкування 1000-ліття Софійського собору, яка була сформована на підставі вищенаведених експертних висновків. У листі зазначається, що запропонована дата є необґрунтованою, а її подання було здійснене без узгодження з відповідними органами виконавчої влади. Також звертають увагу засвідчені у листі факти щодо підробки протоколу засідання Наглядової ради НЗСК стосовно святкування 1000-ліття Софійського собору, розкриття саркофагу Ярослава Мудрого без відповідних дозволів та узгоджень тощо.

Документ № 6. Копія звернення учасників Міжнародного наукового семінару «Архітектура Візантії і Стародавньої Русі IX–XII ст.» до Міністерства культури і туризму України з приводу дати заснування Софійського собору у м. Києві (від 21.11.2009 р.).

Коментар: Документ є зверненням представників міжнародної наукової спільноти, стурбованих кулуарністю рішення щодо святкування 1000-ліття Софії Київської у 2011 р. Неодноразово коментувався представниками НЗСК в пресі без належного цитування і в образливій формі. Звернення було прийняте без заперечень усіма учасниками Міжнародного семінару в останній день його роботи, натомість підписатися під документом змогли лише ті, хто приймав участь у екскурсійній програмі семінару. Подаємо перелік вчених, які залишили свої підписи під документом (надано Оргкомітетом семінару):

1. Иоаннисян Олег – кандидат исторических наук, заведующий сектором Государственного Эрмитажа (г. Санкт-Петербург, Российская Федерация)
2. Васильев Борис – кандидат искусствоведения, научный сотрудник Староладожского музея-заповедника (г. Старая Ладога, Российская Федерация)
3. Воронова Ариадна – зам. зав. кафедрой истории и теории христианского искусства Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета (г. Москва, Российская Федерация)
4. Армарчук Екатерина – кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Института археологии Российской Академии Наук (г. Москва, Российская Федерация)
5. Белецкий Денис – художник-реставратор (г. Москва, Российская Федерация)
6. Стевович Иван – доктор философии, профессор кафедре искусств Белградского университета (г. Белград, Республика Сербия)
7. Мальцева Светлана – ассистент кафедры истории русского искусства Санкт-Петербургского государственного университета (г. Санкт-Петербург, Российская Федерация)
8. Клименко М.В. – научный сотрудник Государственного музея истории Санкт-Петербурга (г. Санкт-Петербург, Российская Федерация)

9. Косицына Диана – аспірант Санкт-Петербурзького державного університету (г. Санкт-Петербург, Російська Федерація)
10. Яковлева Александра - аспірант Санкт-Петербурзького державного університету (г. Санкт-Петербург, Російська Федерація)
11. Науменко Валерий – кандидат історических наук, доцент кафедри історії древнього миру і середніх віків Тавричеського національного університету (г. Симферополь, Україна)
12. Завадская Ирина – кандидат історических наук, учений секретарь Кримського відділення Інституту вистоківедення Національної академії наук України (г. Симферополь, Україна)
13. Бухвальд Ганс – доктор архітектури, професор Штутгартського університету (г. Штутгарт, Німеччина)
14. Севидж Мэтью – доктор філософії, професор Інституту історії мистецтва Венського університету (г. Вена, Австрія)
15. Калинина Е.А. - аспірант Санкт-Петербурзького державного університету (г. Санкт-Петербург, Російська Федерація)
16. Каппас Михалис – доктор філософії, археолог, співробітник Ефората візантійських древностей (г. Каламата, Греція)
17. Пинатси Христина – докторант-архітектор Національного технічного університету в Афінах (г. Афіни, Греція)
18. Асланидис Климис – докторант-архітектор Патрасського університету (г. Патрас, Греція)
19. Мамалукос Ставрос – доктор архітектури, професор Патрасського університету (г. Патрас, Греція).

Документ № 7. Копія листа-відповіді Міністерства культури і туризму України до Оргкомітету Міжнародного наукового семінару «Архітектура Візантії і Древньої Русі IX–XII віків» з приводу звернення учасників семінару до Міністерства культури і туризму України (від 25.12.2009 р.).

Коментар: Документ є офіційною відповіддю на звернення учасників Міжнародного наукового семінару та відображає позицію МКТ України з приводу недостатньої важливості підходу НЗСК до датування Софійського собору у м. Києві.

Документ № 8. Копія листа-відповіді дирекції Національного заповідника «Софія Київська» до Оргкомітету Міжнародного наукового семінару «Архітектура Візантії і Стародавньої Русі IX–XII ст.» з приводу звернення учасників семінару до Міністерства культури і туризму України (від 18.01.2010 р.).

Коментар: Цей документ є відповіддю на звернення учасників Міжнародного наукового семінару, відправленою від імені дирекції НЗСК. У ньому, перш за все, звертає увагу недолуга спроба образити адресата листа особливою формою написання назви важливої організації «Государственный эрмитаж». В листі багато здравниць на власний рахунок, натомість абсолютно перекручено цитату про мораторій: в оригіналі – «мораторій на святкування», у листі НЗСК – «мораторій на наукову концепцію». І ще цікава подробиця: саме в цьому листі вперше з'являється сентенція про відсутність наукової концепції, яка б обгрунтовувала помилковість «нового датування» собору (ніби до Н.М. Нікітенко не проводились дослідження пам'ятки).

Документ № 9. Копія листа з експертним висновком Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України до Міністерства культури і туризму України щодо проблеми датування Софійського собору (від 02.02.2010 р.)

Коментар: Експертний висновок доктора історичних наук, професора Войтовича Л.В. щодо датування Софії Київської долучено до матеріалів Круглого столу на його прохання, оскільки сам дослідник не зміг прийняти участь у засіданні.

Документ № 10. Витяг зі Звіту Національного заповідника «Софія Київська» про проведення 4 лютого 2010 р. Круглого столу «Датування Софії Київської у світлі нових фактичних даних».

Коментар: Загальну ситуацію, що склалася на цьому заході НЗСК, ми виклали у передмові. Тут ми зі звіту заповідника наводимо лише основні засади «концепції» Н.М. Нікітенко та її прихильників, структуровані по певних напрямках, яких намагалися дотримуватися і ми, формуючи цю збірку матеріалів. Також подаємо пункти «рішення Круглого столу» стосовно визнання «нового датування» офіційною концепцією заповідника. Як безпосередній учасник цього заходу, один з упорядників може засвідчити, що наприкінці того засідання було вирішено не приймати ніяких рішень та резолюцій, оскільки за ініціативою опонентів Н.М. Нікітенко виникла серйозна дискусія. Натомість в звіті, як бачимо, рішення є (і воно, до речі, абсолютно категоричне). Чи не нагадує це ситуацію з підробкою протоколу засідання Наглядової ради, про що йшлося в документі № 5?

Документ № 11. Копія листа Президента Національної академії наук України академіка НАН України Б.Є. Патона з доданим експертним висновком щодо святкування 1000-ліття Софійського собору (від 17.02.2010 р.).

Коментар: У листі відображено позицію Національної академії наук України щодо святкування 1000-ліття Софійського собору у 2011 р., підкріплену експертним висновком академіка П.П. Толочко. В останньому дуже цікавою є думка щодо некоректності загальної постановки питання про святкування ювілею від дня закладення церкви: загальноприйнятним (і не тільки в релігійних осередках) є святкування ювілею будівництва храму на день його освячення (тобто завершення).

Документ № 12. Копія листа-звернення Національної комісії України у справах ЮНЕСКО щодо відзначення 1000-ліття Софійського собору (від 27.02.2010 р.).

Коментар: Лист є відповіддю Нацкомісії на звернення МКТ України щодо необґрунтованості подання про святкування ювілею Софійського собору у 2011 р. Цікавими тут здаються заклик і далі приховувати від міжнародної спільноти ситуацію, яка склалася, а також сентенція стосовно того, що офіційне відзначення 1000-літнього ювілею заснування собору у 2011 р. не означатиме остаточного затвердження цієї дати як єдиної прийнятної.

Документ № 13. Копія листа-відповіді співробітників Національного заповідника «Софія Київська» від 06.04.2010 р. на запрошення до участі у Круглому столі 07.04. 2010 р.

Коментар: Лист є офіційною відповіддю дирекції НЗСК на запрошення до участі у Круглому столі, матеріали якого представлені у цій збірці (лист підписано усіма за-

прошеними для участі в засіданні!). Текст цього документу не потребує особливих коментарів (тут і про відсутність контрконцепції, і про марність «словесних дебатів» з «не такими» науковцями, інше). Звертаємо увагу ось на що: запрошення до участі в Круглому столі було надіслане в НЗСК за три тижні до події, а лист-відповідь було зроблено лише за день до засідання, більш того, ним учасники Круглого столу запрошуються на презентацію в заповідник на той самий час, коли призначено дискусії. А фахівці ж на це засідання їхали з інших міст, і навіть з-за кордону, готували доповіді, витрачали власний час і кошти... На нашу думку, така зневажливість з боку Н.М. Нікітенко та її прихильників до своїх опонентів, врешті решт, є просто образливою.

Документ № 14. Копія листа-звернення представників наукової громадськості до Президента України з приводу святкування 1000-ліття Софії Київської від 07.04.2010 р.

Коментар: Останній документ є апогеєм творчої ініціативи дирекції НЗСК. Тепер ювілею вже замало, необхідно «нову хронологію» включити до українських підручників історії. І це мають зробити не науковці, а Президент України і його служби. Власне, нічого дивного у тексті цього документу немає (все до того йшло). Вражає, що цю нісенітницю підписали поважні вчені. І цей документ безумовно є історичним, тому ми й вважаємо за необхідне його зберегти для нащадків. Бо з офіційного сайту НЗСК, де він був розміщений 8 квітня 2010 р., цей лист за два дні загадково зник. Можливо, хтось з тих, хто підписав його, схаменувшись, відкликав свій підпис? Хотілося б сподіватися на це...

№ 1
[Копія]

НАЦІОНАЛЬНА КОМІСІЯ УКРАЇНИ У СПРАВАХ ЮНЕСКО
COMMISSION NATIONALE D'UKRAINE POUR L'UNESCO
NATIONAL COMMISSION OF UKRAINE FOR UNESCO

Секретаріат Комісії: Україна, 01018, Київ, Михайлівська пл., 1
Secretariat of the Commission: 1, Mykhailivska sq., Kyiv, 01018, Ukraine

Tel: 380 (44) 238 16 91, 238 16 71
Fax: 380 (44) 238 18 36, 238 18 86
E-mail: ukgs@mfa.gov.ua
Web: http://unesco.org.ua

“3” 11 2009р. № 209/Н-194/087-2378
на № _____ від _____

Міністерство культури і туризму
України

Щодо Пам'ятних дат

Надсилаємо копію циркулярного листа заступника Генерального директора ЮНЕСКО із зовнішніх зв'язків і співробітництва А.Саяда (Réf.: ADG/ERC/09/154 від 27.10.09), в якому повідомляється про те, що наразі Секретаріатом ЮНЕСКО готується до випуску публікація щодо пам'ятних дат, затверджених 35-ою сесією Генконференції ЮНЕСКО відповідно до поданих країнами-членами пропозицій щодо їх відзначення за участю ЮНЕСКО у 2010-11 роках.

У додатку до зазначеного листа Секретаріат ЮНЕСКО надіслав, зокрема, підготовлені ним на основі наданих Україною інформаційних матеріалів витяги для згаданої публікації стосовно таких дат: 1000-річчя заснування Собору святої Софії Київської (2011р.), 150-річчя з дня смерті Тараса Шевченка (2011р.) та 500-річчя з дня народження першодрукаря Івана Федорова (2010р., пропозиція України, підтримана РФ і Білоруссю).

У цьому зв'язку у листі висловлюється прохання надати згоду на публікацію згаданих матеріалів, а також, по можливості, відповідні ілюстрації з правом їх вільного використання.

Останній термін надання згоди та надісланих ілюстрацій – 20 листопада 2009 року.

Просимо оперативно опрацювати зазначені питання та відповідно інформувати Секретаріат Національної комісії України у справах ЮНЕСКО, у т.ч., у разі наявності, передати необхідні матеріали у зазначені Секретаріатом ЮНЕСКО терміни.

Принадібно інформуємо, що Міністерство регіонального розвитку та будівництва України опрацьовує матеріали щодо 1000-річчя заснування Собору святої Софії Київської.

Додаток: згадане, на 4 арк.

Заступник голови

М.В. Скуратовський
№4969/0/5-09 від 05.11.2009

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
 Інститут української археографії та
 джерелознавства ім. М. С. Грушевського

01001, м.Київ, вул. Трьохсвятительська, 4
 тел. /факс (044) 279-0863
 тел. (044) 278-5098, (044) 279-4509

№ 606/304

"11" листопада 2009

Міністерство культури і туризму України
 Заступнику Міністра
 п. М. Яковині

про датування Собору
 святої Софії Київської

Шановний пане Заступнику Міністра!

На Ваш №182/8-2/32-09 від 09.11.09 надаємо наступну інформацію:

Дата та назва події *17 листопада 2011 р.* – 1000-річчя заснування Софійського собору в Києві.

Історичне підґрунтя для відзначення 1000-річного ювілею собору. Софійський собор – найдавніший і найвеличніший християнський храм, що зберігся на східнослов'янських теренах. Виникнення собору пов'язано з добою розквіту Київської Русі – могутньої східнослов'янської держави, історичної попередниці України. Софія стала храмом-меморіалом хрещення Русі – головної події її історії, що відбулася наприкінці X ст. Заснування Софійського собору згадується в літописах як під 1017, так і під 1037 рр. Будівничим собору літописці називають великого київського князя Ярослава Мудрого (1019-1054 рр.). Тенденційні літописні записи, що вийшли з-під пера книжників Ярослава, різняться між собою двадцятьма роками, бо не є фіксацією історичного факту, вони лише відбивають намагання приурочити створення собору до правління саме цього князя. Тому обидві літописні дати штучно «прив'язані» до головних віх княжіння Ярослава в Києві: появи його тут наприкінці 1016 р. з Новгороду і перетворення в 1036 р. на самодержця Русі після смерті Мстислава Чернігівського і ув'язнення Судислава Псковського.

Дата 1037 р., що стала хрестоматійною, є умовною, бо під нею згадується звершення Ярославом всіх будівничих акцій, які неможливо було здійснити за один рік. Цей запис насправді є панегириком Ярославу, в якому підсумовуються його будівничі заслуги за все життя. Не відповідає дійсності і дата 1017 р., оскільки Ярослав, вперше посівши київський стіл, володів ним півтора року, бо вже влітку 1018 р. після поразки на Бузі утік до Новгороду, а Київ був захоплений польським князем Болеславом Хоробрим і братом Ярослава Святополком. Хоча в 1019 р. Ярослав знов утвердився в Києві, до 1026 р. він вів важку боротьбу з іншим братом – Мстиславом Чернігівським. Тож початок правління Ярослава був несприятливим для будівництва Софії, адже для цього потрібні були колосальні кошти і кількарічна заготівля величезної кількості будівельного матеріалу.

Сама Софія засвідчує свою появу в кінці правління Володимира – на початку княжіння Ярослава. Це датування підтверджує натурне вивчення Софії, на якій відобразився факт зміни її замовника – це явні архітектурні та стінописні корективи, внесені в пойдно створений храм на стадії завершення його фрескового розпису. Лабораторними дослідженнями доведено, що за своїм складом (техніко-технологічними

№5221/0/5-09 від 19.11.2009
 11/11/09
 11/11/09

ознаками) фресковий тиньк і полив'яні плити підлоги Десятинної церкви і Софії є повністю ідентичними. Натомість зведені пізніше Ярославом Георгіївська та Ірининська церкви за цими параметрами вельми відрізняються від Софії. Тобто Софію будували ті «майстри від греків», яких Володимир запросив для зведення Десятинної церкви. Тому літопис й мовчить про прикликання майстрів для будівництва Софії, хоча їх візантійське походження не викликає сумнівів.

Виявлені останніми роками на фресках в різних місцях собору та нині широко опубліковані датовані написи-графіті 1018-1021, 1022, 1033 (три написи) і 1036 рр. неспростовно засвідчують, що вже до 1018-1021 р. собор було не лише зведено, але й прикрашено розписами. У співставленні з днями освячень Софії, що збереглися в давніх джерелах, графіті дозволяють датувати закладення (посвячення) храму Софії Премудрості Божої неділею 4 (17 – за новим стилем) листопада 1011 р., а завершення її (освячення-інавгурацію) – неділею 11 (24) травня 1018 р. Саме на ці дати прийшлися недільні (Господні) дні, лише в які могли освятити Софійський собор (дім Господній). Тобто собор був закладений і майже закінчений великим київським князем Володимиром, хрестителем Русі (980-1015 рр.), а завершений його сином Ярославом.

Така ситуація постає також з даних найдавніших писемних джерел. Сучасник будівництва Софії, давньоруський митрополит-русич Іларіон стверджує, що у її створенні Ярослав завершив справу Володимира. В хроніці компетентного німецького єпископа Тітмара Мерзебурзького, написаній до 1018 р. (зберігалася в оригіналі до 1945 р.), Софія згадується як діюча резиденція Київського митрополита вже під 1017/18 рр. Писемні нотатки чужинців – Мартина Груневега та Еріха Лясоти, які відвідали Софію наприкінці XVI ст., засвідчили, що традиція пов'язувати її створення з діяльністю князя Володимира, якого вони називають будівничим Софії, побутувала в Києві до раннього модерного часу. В опублікованому латинському документі 1595 р. з папського архіву також стверджується, що саме Володимир заснував і обдарував митрополичий осідок, що, як відомо, резидував у Софії – «митрополії руській». 1011 рік як час заснування собору фігурував у його двох головних написах – титульному (над входом), що з'явився наприкінці XVI – на початку XVII ст., та ктиторському (на арках центрального купола), виконаному в 1640 р. на замовлення митрополита Петра Могилы – відомого церковного діяча-єрудита, який добре знався на давніх джерелах і володів даними софійського архіву, який згорів у 1697 р. Фото знятого реставраторами в середині XX ст. ктиторського напису Могилы з датою 1011 рік нещодавно виявлено в архіві заповідника та опубліковано. Напис починається так: «Изволением Божиим нача здатися сей Премудрости Божия храм в лето 1011». Навіть у XVIII ст. 1011 рік офіційно визнавався датою заснування Софії Київської, про що свідчать статистичні «Описи Київського намісництва» 70-х – 80-х рр. XVIII ст. 1011 рік як час заснування Софії вказується кафедральним писарем Іаковом у складеному ним близько 1770 р. рукописі, що зберігається в архіві Київської духовної консисторії (нині – в ЦДДАУК).

У мозаїках та фресках простежено широке й послідовне прославлення замовників собору – княжого подружжя хрестителів Русі Володимира й Анни, візантійської принцеси за походженням. Особливо виразно ця тенденція позначилася на світських фресках: На жаль, ще донині серед науковців, які не досліджували цих фресок, користуються підтримкою застарілі гіпотези щодо їх атрибуції. Княжий портрет у центральній наві ніяк не може бути портретом родини Ярослава, як раніше вважалося, бо це абсолютно не узгоджується з датами вищеназваних графіті, оскільки старші діти князя представлені на фресці дорослими, між тим як старші сини та дочки Ярослава народилися з 1020 по 1032 р. У світлі нових відкриттів не прийнятною є й гіпотеза, що на світських фресках сходових веж зображено візит княгині Ольги до Константинополя – це суперечить змісту сюжетів фресок, середньовічним ментальним і обрядовим нормам та іконографічним канонам.

Насправді на княжому портреті представлено родину Володимира й Анни, на світських фресках сходових веж – укладення їх династичного шлюбу, що започаткував хрещення Русі. У релігійних сюжетах Володимир і Анна за сталою візантійською традицією прославляються через символічні прообрази – святих, які або були їх небесними патронами, або чиї діяння повторило княже подружжя. Так, в образі Ісуса Навина, що ввів свій народ у «землю обіцяну», навіть втілено прижиттєвий портрет Володимира (це теж відповідає візантійським нормам), який в давньоруських джерелах величається «новим Ісусом Навином», оскільки охрестив Русь, що прирівнювалося до здобуття нею «землі обіцяної».

Усі ці висновки пройшли тривалу солідну апробацію на численних конференціях і в багатьох публікаціях; цілісно дана концепція захищена в кандидатській (Москва, Ін-т всесвітньої історії РАН, 1993 р.; нострифіковано – Київ, Ін-т історії України НАНУ, 1999 р.) та докторській (Київ, Ін-т української археології та джерелознавства НАНУ, 2002 р.) дисертаціях заслуженого працівника культури України, професора Н.М. Нікітенко, яка працює в Національному заповіднику «Софія Київська» з 1977 р.

Зазначимо, що не всі науковці приймають нове прочитання історії Софійського собору, але час і нові дослідження надають аргументовані факти, що підтверджують сучасну всебічно обґрунтовану концепцію – донаторство князя Володимира, й відповідно – більш ранню дату закладення храму: не 1037 і не 1017, як традиційно вважалося, а 1011 рік. Це означає, що Софія Київська на сьогодні є найдавнішим християнським храмом на східнослов'янських теренах, і це засвідчує більшу, ніж вважалося, давність, швидкість та інтенсивність самовизначення Київської Русі у східнохристиянському світі, говорить про високий злет її культури не в середині, а вже на початку XI ст.

Основна література

Національний заповідник «Софія Київська». – К., 2009.

Софійські читання. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції «Пам'ятки Національного заповідника «Софія Київська»: культурний діалог поколінь» (м.Київ, 25-26 жовтня 2007 р.). Присвячено 990-річчю першої літописної згадки про Софію Київську. – К., 2009.

Нікітенко Н.М. Собор Святої Софії в Києві. – К., 2000.

Нікітенко Н.Н. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: Историческая проблематика. – К., 1999; К., 2004 (друге видання).

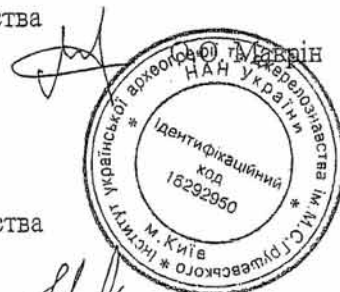
Нікітенко Н. Святая София Киевская. – К., 2008.

Нікітенко Н. Собор Святой Софии в Киеве. – М., 2008.

Нікітенко Н. Софийский собор: Путеводитель. – К., 2009.

Заступник директора з наукової роботи
Інституту української археології та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України, к.і.н.

Провідний науковий співробітник
Інституту української археології та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України,
д.і.н., професор, заслужений працівник
культури України

Н.М. Нікітенко

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

проспект Героїв Сталінграда, 12,
04210, Київ-210, УКРАЇНА
Тел.: 418 27 75, факс: 418 33 06;
E-mail: sekretar@iananu.kiev.ua

NATIONAL UKRAINIAN ACADEMY OF SCIENCES

INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY

12, Geroiv Stalingrada ave.,
04210, Kyiv-210, UKRAINE.
Tel.: 418 27 75, fax: 418 33 06;
E-mail: sekretar@iananu.kiev.ua

№ 182/8-2-980 « 16 » листопада 2009 р.

На Ваш № _____

Заступнику міністра
культури і туризму України
Яковині М.М.

Шановний Микола Михайлович!

На Ваш лист № 182/8-2/32-09 від 09.11.09 р. повідомляю, що в давньоруських писемних джерелах знаходяться дві дати заснування Софії Київської. У "Повісті минулих літ" літописця Нестора і похідних від неї пізніших літописів повідомлення про цю важливу подію вміщено в статті 1037 р. **"В лѣто 6545. Заложі Ярославъ город великій, у него же града суть Златая врата; заложі же и церковь святыя Софѣя, митрополью"**.

В Новгородському першому літописі і залежних від нього списків подано дві дати: 1017 р., коли Софію Київську було закладено і 1037 р., коли її було завершено. **"В Лѣто 6525 (1017). Ярославъ иде къ Берестію; заложена бысть святыя Софѣя в Киевѣ"**. **"В лѣто 6545 (1037). Заложі Ярославъ город Киевъ и церковь святыя Софѣя сверши"**.

Дослідники хронології будівельної діяльності Ярослава Мудрого поділилися на дві групи, тих, що схилилися до ранньої дати закладки Софії Київської (1017 р.) і тих, хто відстоював достовірність свідчення "Повісті минулих літ" і, отже, був прихильником пізньої – 1037 р. До наших днів тільки ці дві дати і обговорюються. Остаточної переваги не здобула жодна. Я особисто схилиюся до ранньої, котру обґрунтував в ряді своїх робіт: Історична топографія древнього Києва. К. 1970; Ярослав Мудрий. К. 2002; "Слово" Илариона и время строительной деятельности Ярослава. // Київ і Русь. К. 2008.

В останній час з'явилася так звана ультра-рання дата спорудження Софії, автором якої є співробітниця заповідника Нікітенко Н.М. Всупереч наявним свідченням літописів і численним науковим дослідженням з цього питання, вона оголосила засновником Софії не Ярослава Мудрого, а його батька Володимира (помер у 1015 р.). У численних своїх публікаціях, переважно науково-популярного характеру, запропонувала різні "точні" дати. Якій із них віддала перевагу і заявила як ювілейну для ЮНЕСКО, я не знаю. Але це і немає жодного значення, оскільки всі вони є нічим іншим, як виворотом фантазії авторки, по-суті безвідповідальним епатажем.

Посилання на те, що таке датування, начебто, впливає із "Слова о законі и благодати" митрополита Іларіона, абсолютно некоректне. У ньому Ярослав справді названий продовжувачем справи Володимира, але немає і

002460

найменшого натяку на те, що Софія Київська і всі інші будівлі, перераховані в літописі, були зведені Володимиром. Навпаки, чітко сказано, що все це є творінням Ярослава. Звертаючись до Володимира, Іларіон говорить: **"Иже дом Божий великий святын его прѣмудрости създа (Ярослав – П.Т.) на святость и освящение граду твоему (Владимира – П.Т.), юже всякою красотою украси, златомъ и сребромъ и каменьемъ драгимъ, и съсуды честными. И славный град твой Киевъ величествомъ, яко вѣнцемъ обложиль"**.

Перерахувавши зроблене Ярославом, Іларіон просить Володимира встати із гроба і подивитися на сподіяне своїм сином. **"Отряси сонъ, възведи очи, да видиши какая тя чести Господь тамо сподобивъ и на земли не беспамятна оставилъ сыномъ твоимъ, възстани виждь чадо свое Георгія ..., виждь же и градъ величествомъ сіяющъ, виждь церкви цветущи, виждь христіанство растуше, виждь градъ иконами святынихъ освѣщаемъ"**. Тут, безперечно, мова йде про нове місто, якого Володимир не бачив за свого життя. Тому Іларіон і просить його порадити за "чадо свое Георгія".

Отже, "Слово" не лишає жодного сумніву в тому, що будівничим київської кріпості, Софійського собору та інших храмів був Ярослав Мудрий. Пізніші літописці стверджували це цілком конкретно.

З повагою,

Академік Національної академії
наук України

П.П.Толочко

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

01001, м. Київ, вул. Михайло Грушевського, 4
тел./факс: (+38044) 279-63-62,
E-mail: institute@history.org.ua
www.history.org.ua

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCE OF UKRAINE
INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE

4 Mykhailo Hrushevskiyi str., Kyiv, 01001, Ukraine
tel/fax (+38044) 279-63-62
E-mail: institute@history.org.ua
www.history.org.ua

№ 12/1108

«18» листопада 2009

Заступнику
Міністра культури і туризму України
М. М. ЯКОВИНИ

Шановний Миколо Михайловичу!

На Ваш запит № 182/8-2/32-09 від 09.11.2009 надсилаємо експертний висновок щодо дати заснування Собору святої Софії Київської.

Висновок підготував завідуючий Центром досліджень з історії Київської Русі Інституту член-кореспондент НАН України Олексій Толочко.

Додаток: на 5 арк.

Заступник директора Інституту
член-кореспондент НАН України

ОЛЕКСАНДР РЕСНТ

15.11.2009

№8299/0/18-09 від 20.11.2009

ПРО ДАТУ ЗАСНУВАННЯ СОФІЙСЬКОГО СОВОРУ В КИЄВІ

Інституту історії України НАН України запропоновано надати експертні висновки «з наведенням джерел» щодо часу заснування Софійського собору в Києві. Стосовно дати заснування Софійського собору в Києві сучасна історична наука володіє такими даними.

Найдавніший із збережених давньоруських літописів – «Повість временних літ», завершена близько 1116 р. – датує закладення споруди 6545 роком від сотворення світу. При переводі цієї дати на сучасне літочислення одержуємо: в разі, коли означений рік вказано за візантійським вересневим стилем – вересень 1037 – серпень 1038 року; в разі, коли рік вказано за т. зв. березневим роком – березень 1037 – лютий 1038 року.

Текст літописного повідомлення за Лаврентіївським списком такий:

В лѣ̄т̄ . ѡ̄с̄ . ѿ̄ . мѣ̄ . Заложѣ Ирославъ городъ великѣи
оу негоже града суть Златаа врата . заложѣ же и цр̄квѣ
стыа Софѣа . митрополью . и посемь цр̄квѣ на Золотыхъ
воротѣхъ . стое Бѣе Бл̄гвѣщенье . посемь стаго Гевргѣа
манастырь . и стѣа Ирины .

(*Полное собрание русских летописей*. Т. 1. Л., 1928, стб. 151)

І дата, і повідомлення підтримуються відповідним читанням авторитетного Іпатіївського списку «Повісті временних літ», що відбиває іншу редакцію літопису:

Въ лѣ̄т̄ . ѡ̄с̄ . ѿ̄ . мѣ̄ . Заложѣ Ирославъ . городъ великѣи
Кыевъ . оу негоже града врата суть златаа заложѣ же и
цр̄квѣ . стѣа Софѣа . премудрость Бѣю митрополью . и по

семь церквѣ на Златыхъ вратѣхъ камену стѣна Бѣа
Благовѣщение .

(*Полное собрание русских летописей*. Т. 2., СПб., 1908,
стб. 139).

В іншому місці «Повість временних літ» ще раз зазначає, що
собор було закладено саме за князя Ярослава Володимировича, він же
завершив будівництво і оздобив храм:

Лаврентійський список:

Ярославъ же се якоже реко^м . любимъ бѣ книгамъ . [и]
многы написавъ положи в стѣни Софѣи . цркви юже созда
самъ . оукраси ю златомъ и сребромъ . и сосуды и
црквными . в неже шбычныа пѣсни Бѣ въздають . в годы
шбычныа .

(ПСРЛ 1: 153).

Іпатійський список:

Ярославъ же съ якоже рекохомъ . любимъ бѣ книгамъ . и
многы списавъ . положи въ цркви стѣи Софѣи юже созда
самъ . и оукраси ю иконами многоцѣнными и златомъ и
сребромъ . и сосуды црквными . въ неи же шбычныа
пѣсни Бѣ въздають . в годы шбычныа .

(ПСРЛ 2: 141).

Дата 6545/1037 підтримується й найдавнішим із фізично
збережених літописних списків – Синодальним списком
Новгородського літопису (XIII-XIV ст.), також відомим як Старший
ізвод Новгородського першого літопису:

Въ лѣтѣ . ѿ . ѿ . ѿ . заложи ярославъ городъ кыевъ и цркви стѣна
софѣи .

(*Полное собрание русских летописей*. Т. 3. М., 2000, с. 16).

Про те, що Софійський собор було споруджено князем Ярославом Мудрим у енкомії Володимирі та Ярославу прямо говорить митрополит Іларіон у «Слові про закон і благодать» (1040-ві рр.), чії слова неможливо витлумачити двозначно:

Добръ же зѣло и вѣренъ послѣхъ снѣ твои геворѣи. его* сътвори гѣ налѣстника по тебѣ. твоему владычеству. [...] иже дм^м бжїи великыи стѣи его прѣмудрости съзѣа на стѣость и шѣщенїе грачу твоему. юже съ всѣкою красотою оукраси. златомъ и сребром. и каменїемъ драгымъ и съсуды честнымыи. гаже цѣкви дивна и славна всѣмъ шкрѣтънымъ странамъ. яко же ина не швращетса въ всемъ полуноци земнѣмъ. ѿ вѣстока до запада

(Акентьев К.К. «Слово о законе и благодати» Илариона Киевского. Древнейшая версия по списку ГИМ Сип. 591. *Byzantinorossica*, 3 (2005)

Щоправда, у новгородських літописах (і старшому, і молодшому ізводах Новгородського першого літопису) існує також й інша дата заснування Софійського собору: 1017 р.:

Въ лѣт̄ ̄с̄ . ̄ф̄ . ̄ке . ярославъ иде къ веретню. и заложена вы^сѣтаа софїа кыевѣ.
(ПСРЛ 3: 15).

Дискусії щодо часу заснування Софійського собору, як правило, точаться довкола цих двох можливостей при тому, що більшість дослідників віддає перевагу даті «Повісті временних літ», 1037 р., як більш вірогідній. Існує дві школи думки щодо того, яким чином з'явилася рання дата, 1017 р. Перша з них вважає дату помилковою. Так, наприклад найвизначніший знавець давньоруського літописання

академік О.О. Шахматов вважав, що повідомлення про заснування Софії у новгородських літописах було перенесено із «Повісті временних літ» і вміщено під помилковим роком. Інша школа вважає, що повідомлення і дата вірні, але мова тут йде про інший Софійський собор, який передував побудові нинішнього.

Ця остання думка часто підтримується повідомленням хроніки Титмара Мерзебурзького, де під 1018 р. у сцені в'їзду Болеслава та Святополка у Київ згадується «монастир святої Софії, який попереднього року [тобто 1017 р.] через випадок згорів»:

Archiepiscopus civitatis illius cum reliquiis sanctorum et ceteris ornatibus diversis hos advenientes honoravit in sancte monasterio Sophiae, quod in priori anno miserabiliter casu accidente combustum est.

Найбільш вичерпним дослідженням цього повідомлення в контексті дискусії про дату побудови Софійського собору вважається: Andzej Poppe, "The Building of the Church of St Sophia in Kiev," *Journal of Medieval History*. 1981, no 7 (де і числена попередня література шитання). Тут переконливо доведено, що згадана Титмаром Мерзебурзьким церква св. Софії була дерев'яною будівлею, а отже, залучення цього повідомлення як одного із аргументів на користь ранньої дати побудови собору (уже у 1017 р.) навряд чи правомірне. У будь-якому разі, собор було знищено вогнем і його неможливо ототожнити із спорудою, пізніше закладеною і збудованою Ярославом.

Коли було завершено будівництво Софійського собору? Жодне джерело, на жаль, не донесло до нас точного року. Щоправда, у найдавнішому списку слов'янського Апостола-апракос (ГИМ, Синод.

722) відзначено освячення собору під 11 травня. З цього роблять обгрунтований висновок, що освячення сталося 1046 р., коли 11 травня припадало на неділю, необхідну для освячення храму.

На жаль, зміст запиту Секретаріату ЮНЕСКО до Міністерства культури і туризму не був повідомлений Інституту історії України НАНУ. Так що, строго кажучи, невідомо, експертні висновки щодо яких тверджень чи пропозицій міністерство бажало б отримати. Втім, є підстави припускати, що запит Секретаріату ЮНЕСКО спровокований намаганнями легалізувати ще одну «дату» заснування Софії – 1011 р. Ця дата, запропонована у ряді публікацій співробітницею Софійського музею-заповідника Н.М. Нікітенко, не спирається на жодне джерело і не підтримується жодним свідченням древніх пам'яток. Вона (дата) є наслідком довільних і малообгрунтованих припущень п. Нікітенко. Жодний серйозний дослідник історії Київської Русі не поділяє ні кінцевих висновків п. Нікітенко, ні здогадів, якими вони обгрунтовуються.

Свідчення, що є в нашому розпорядженні, не дозволяють виносити час спорудження Софійського собору за межі правління князя Ярослава Мудрого. Святкувати ювілей такої визначної пам'ятки архітектури й історії, як Софійський собор, спираючись на, в кращому разі, хистку гіпотезу, було б неприпустимим. Це суперечить усім ustalеним практикам і служило б дискредитації причетних осіб та інституцій.

Завідуючий Центром досліджень
з історії Київської Русі
Інституту історії України НАН України
член-кореспондент НАН України

О.П. Голочко

Міністру регіонального розвитку
та будівництва України
В.С. КУЙБІДІ

20.11.2009 1939/22/14-09
49836/4/1-09 від 03.11 2009

Шановний Василю Степановичу!

Міністерство культури і туризму відповідно до резолюції Віце-прем'єр-міністра України І. Васюника від 03.11.09 № 49836/4/1-09 до листів Міністерства регіонального розвитку та будівництва України від 21.10.09 № 12/19-1-14/1-530 та № 12/19-1-14/1-531 повідомляє.

Вважаємо некоректними дані у п.3.2. протоколу спільного засідання Організаційного комітету з підготовки та відзначення 75-річчя заснування Національного заповідника «Софія Київська» і Наглядової ради Національного заповідника «Софія Київська» від 08.10.09 стосовно підготовки і подання пропозиції щодо відзначення на державному рівні 1000-ліття від спорудження Софійського собору у Києві, що не було предметом розгляду цього засідання.

Інститут археології НАН України у листі від 16.11.09 № 980-01-7 (додається) наголошує на неприпустимості прийняття інших дат заснування Софії Київської, крім підтверджених писемними джерелами – 1017 р., коли собор було закладено, та 1037 р., коли було його споруджено.

Натомість Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України у листі від 11.11.09 №606/304 (додається) обстоює 1011 рік як дату закладення храму, посилаючись, правда, лише на публікації одного свого співробітника - автора цієї гіпотези.

За висновком Інституту історії НАН України від 18.11.09 №120/1108 (додається) святкування ювілею, спираючись на хистку гіпотезу, є неприпустимим, суперечить усталеним практикам і служило би дискредитації причетних осіб та інституцій.

Вважаємо, що внесення неакцептованої у науковому світі версії як основи датування собору може дискредитувати визначну подію і відбитися негативно на авторитеті держави.

Внаслідок подання Національним заповідником «Софія Київська» без узгодження з відповідними центральними органами виконавчої влади та НАН України пропозиції щодо відзначення 1000-річчя заснування собору Святої Софії у м. Києві, 35-ою сесією Генеральної конференції ЮНЕСКО було затверджено цю необґрунтовану з історичної точки зору «пам'ятну» дату.

Крім того, зазначаємо, що Міністерство культури і туризму України листом від 19.10.09 № 1737/22/14-09 зверталось до Міністерства регіонального розвитку та будівництва щодо надання інформації про наявність відповідних дозволів та узгоджень на виконання заходів з відкриття саркофага, де зберігаються останки князя Ярослава Мудрого, проте станом на 20.11.2009 р. МКТ відповіді не отримало.

З повагою
Міністр

Василь ВОВКУН

Министру культуры и туризма Украины
г-ну Вовкуну В.В.

Глубокоуважаемый господин министр!

Оргкомитет Международного научного семинара «Архитектура Византии и Древней Руси IX – XII веков», состоявшегося 17 – 21 ноября 2009 года в Государственном Эрмитаже г. Санкт-Петербурга (Российская Федерация), обращается к Вам по поручению участников семинара в связи с непростой ситуацией, сложившейся вокруг вопроса датировки основания Софийского собора в г. Киеве.

Софийский собор, являющийся уникальным по своей сохранности памятником византийской архитектуры и монументального искусства на территории Восточной Европы, занимает ключевую позицию в понимании истоков и путей развития древнерусского зодчества, благодаря чему и внесен в Список всемирного наследия ЮНЕСКО. Согласно письменным источникам собор был сооружен в 30-е годы XI века в комплексе с целым рядом построек, ознаменовавших начало важнейшего этапа в истории Древнерусского государства, связанного с деятельностью киевского князя Ярослава Мудрого. В настоящее время проблема точной датировки основания Софийского собора в г. Киеве продолжает дискутироваться специалистами различных направлений медиевистики и не может быть разрешена на данном этапе окончательно.

В связи с этим, участники семинара выражают обеспокоенность действиями Национальной комиссии по делам ЮНЕСКО Министерства иностранных дел Украины, в одностороннем порядке подавшей в штаб-квартиру ЮНЕСКО заявку на празднование в 2011 году 1000-летия основания собора. В основу указанной заявки была положена частная научная концепция доктора искусствоведения Надежды Никитенко, основные положения которой не разделяются большинством исследователей - историков, археологов, архитекторов и искусствоведов - как в Украине, так и за ее пределами. Также вызывает недоумение, что указанная заявка была подана без широкого ее обсуждения научной общественностью и согласований с Украинским обществом охраны памятников и Национальным комитетом ICOMOS в Украине.

Важно отметить, что празднование 1000-летия Софийского собора в 2011 году неизбежно приведет к установлению в качестве официальной даты основания собора 1011 года (в отличие от существующей ныне летописной даты - 1037 год). Это повлечет за собой не только формальное смещение в хронологической шкале, но и существенное редактирование целого раздела древнерусской истории, поскольку предполагает кардинальное изменение в

М:Т

м2 №КО-1117 від 26 11 2009

9 08 41

определении ктитора собора и связанного с ним комплекса городских укреплений (в 1011 году киевский престол занимал отец Ярослава Мудрого великий князь Владимир Святославич). Как видим, пересмотр даты основания Софийского собора, предлагаемый доктором Надеждой Никитенко, имеет последствия, далеко выходящие за рамки обычного уточнения хронологии памятника.

В связи с вышеизложенным, мы обращаемся к Вам, как полномочному представителю государственного органа, отвечающего за сохранение и использование памятников культурного наследия Украины, с просьбой способствовать введению моратория на официальное провозглашение в 2011 г. 1000-летнего юбилея Софийского собора до всестороннего обсуждения указанной проблемы научной общественностью, в том числе и с привлечением зарубежных специалистов.

По поручению участников семинара,
с уважением

председатель оргкомитета

О.М. Иоаннисян

- / Васильев Б.Г. (ИМ)
- (Воронцов А.А., ПСГУ, Москва)
- (Армавир Е.А., ИА РАН, Москва)
- (Белеславин Д.В., Киев)
- (IVAN STENYIC, PH.D., UNIVERSITY OF BELGRADE, SERBIA)
- (Мальцев С.В., СРГУ СЕРБИЯ)
- (Жуковский А.В., ТМЦТБ)
- / Кошунин Д.А., ПСГУ
- / Кошунин А.А., ПСГУ
- / Науменко В.В., ТНУ (Симферополь)
- Заверешин В.И., Киевский университет
- (STUTTGART)
- (M. SAVAGE, VIENNA)
- / Кошунин Е.В., ПСГУ
- (MICHAIL KAPPAS)

Christina Pinetsi *Pinetsi*
Klimis Aslanidis *Aslanidis*
Stavros Nimaloukos *Σταμάτος*

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ УКРАЇНИ

01601, м. Київ, вул. Франка, 19
телефон 235-23-78 факс 235-32-57
E-mail: info@mincult.gov.ua

25.12.09 № 22-4063/40

На № _____

**Председателю Организационного
комитета Международного научного
семинара «Архитектура Византии и
Древней Руси IX-XII веков»
Иоаннисяну О.М.**

Уважаемый Олег Михайлович!

Министерство культуры и туризма Украины рассмотрело Ваше коллективное обращение относительно датировки основания собора Св. Софии в г. Киеве и сообщает следующее.

Прежде всего, выражаем благодарность участникам Международного научного семинара, которые обратили внимание на данную проблему. МКТ разделяет тревогу научной общественности по поводу недостаточно взвешенного подхода к вопросу о датировке памятника всемирного значения собора Св. Софии в г. Киеве.

Ваше обращение вместе с выводами Института истории Украины и Института археологии Национальной академии наук Украины Министерство культуры и туризма Украины направило Национальной комиссии Украины по делам ЮНЕСКО для дальнейшего решения данного вопроса.

С уважением,

Заместитель Министра

Н.М. Яковина

УКРАЇНА
 МІНІСТЕРСТВО РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ТА БУДІВНИЦТВА
 НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК “СОФІЯ КИЇВСЬКА”

01034, Київ, вул. Володимирська, 24

тел. 278 26 20, факс 278 67 06

«АВ» 01 2010р. № 14/01-19«Государственный эрмитаж»
Ионнисяну О.М.

Уважаемый господин Ионнисян О.М. !

В Национальный заповедник „София Киевская” для ознакомления и предоставления ответа из Министерства культуры и туризма Украины было направлено письмо Оргкомитета Международного научного семинара «Архитектура Византии и Древней Руси IX – XII веков» (17-21 ноября 2009 г.). Администрация и научные сотрудники заповедника внимательно ознакомились с содержанием письма и сообщают следующее.

Проблема датировки и князя-основателя Софии Киевской действительно дискутируется на протяжении долгого времени. В настоящее время этой и другими проблемами собора занимаются сотрудники нашего заповедника, в котором существует ряд научных отделов. В заповеднике работает группа учёных: доктор исторических наук, 6 кандидатов исторических наук, готовятся к защите докторские и кандидатские диссертации. Научный персонал разрабатывает исторические, архитектурные, искусствоведческие, археографические и другие исследовательские темы, связанные с Софийским собором и остальными памятниками заповедника. Исследования наших сотрудников апробируются на международных научных конференциях, опубликованы в многочисленных монографиях, научных сборниках и статьях Украины и зарубежья. Научная работа определяется и контролируется Ученым советом заповедника, Научно-реставрационным и Научно-методическим советами. Учитывая многочисленные исследования, проводимые на базе музеев, входящих в состав заповедника, в 2009 г. Министерством просвещения и науки Украины заповеднику был присвоен статус научного учреждения. Такой статус нашего музея позволяет не только проводить самостоятельные исследования, но и вводить результаты этих исследований в научный оборот. Заповедник уже около 10 лет не только поддерживает концепцию доктора исторических наук, профессора, Надежды Николаевны Никитенко, но и пропагандирует её на всех уровнях. Таким образом, глубоко обоснованная и подтверждённая современными находками датированных граффити на стенах собора научная концепция Н.Н. Никитенко не может рассматриваться как «частная». Эта формулировка вообще некорректна и неэтична во всех отношениях, ведь она касается авторитетного ученого, заслуженного работника культуры Украины, которая отдала Софии 32 года жизни, имеет множество опубликованных книг, монографий, сотни научных статей. Ее научным руководителем был выдающийся российский византист Г.Г. Литаврин. Безусловно, как всякое по-настоящему самостоятельное, новаторское исследование, имеющее научную новизну, концепция Н.Н. Никитенко – авторская. Но эта концепция признана заповедником, поддержана многими украинскими учеными (доктором искусствоведения Д.В. Степовиком, доктором филологических наук А. В. Александровым, кандидатом исторических наук И. Е. Марголиной, кандидатом исторических наук В.В. Корниенко, кандидатом исторических наук Н.А. Синкевич, кандидатом исторических наук Н.В. Верещагиной, доктором исторических наук Ю.А. Мыцьком, доктором исторических наук И.Б. Матяш, доктором философских и кандидатом исторических наук Ю.В. Павленко,

кандидатом исторических наук А.А. Мавриным и др.), получила большой общественный резонанс в Украине и за ее пределами. Данная концепция успешно защищена в кандидатской и докторской диссертациях Н.Н. Никитенко, утвержденных Высшими аттестационными комиссиями России в 1993 (нострифицирована в Украине в 1999) и Украины в 2003 гг.

Заметим, что на сегодняшний день нам не известна научная концепция, которая аргументировано обосновала бы несостоятельность предлагаемой нами датировки. Ученые могут не соглашаться с нашей концепцией, но обращение в административные инстанции государства с одиозной просьбой о «способствовании введению моратория» на научную концепцию явно напоминает худшие времена тоталитарного советского режима, когда наука решалась на уровне политических волеизъявлений.

За последние годы на стенах Софийского собора найдены датированные граффити 1018/21, 1022, 1028, 1033 (три надписи), 1036, 1038 годов, что является неоспоримым подтверждением концепции Н.Н. Никитенко. Наука не стоит на месте, приходят новые молодые учёные и по-новому рассматривают наши памятники, видят и находят то, что вчера не заметили их предшественники и поэтому пересмотр устаревших выводов – вполне нормальное явление. Закономерно, что появление новых научных фактов ведет к новым выводам и пересмотру существующих концепций. На этом стояла и стоит настоящая наука!

Уважаемый господин Ионнисян, приглашаем Вас и Ваших коллег посетить Софию Киевскую, познакомиться с обнаруженными в последние годы граффити и другими новыми и очень интересными находками. Мы открыты для научного и чисто человеческого диалога, который несравненно благороднее и конструктивнее неоправданных и лишних конфронтаций. С краткой аргументацией по поводу датировки Софийского собора можно ознакомиться на сайте Национального заповедника «София Киевская»: www.nzsk.org.ua.

С уважением

**Генеральный директор,
заслуженный работник культуры Украины,
член-корреспондент Украинской
академии архитектуры, действительный
член ИКОМОС Украины, член Национальной
комиссии Украины по делам ЮНЕСКО**

 Н.М. Куковальская

**заместитель генерального
директора по научной работе,
заслуженный работник культуры Украины,
кандидат исторических наук**

 И.Е. Марголина

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА
ім. І. Крип'якевича

79026, Львів, вул. Козельницька, 4
 тел. (0322) 70-70-22, 70-65-98, 70-65-87
 факс (0322) 70-70-21

E-mail: inukr@inst-ukr.lviv.ua, <http://www.inst-ukr.lviv.ua>
 Р/р 35226001000300 в УДК у Львівській області,
 МФО 825014, код 03534498

“02” “02” 2010 р. № 141/47

На № _____ від _____

Заступнику Міністра Міністерства
 культури і туризму України М. Яковині

Шановний Миколо Михайловичу!

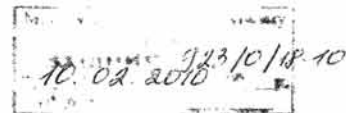
На Ваш лист за № 74/29/13 – 10 від 28.01. 2010 р. щодо проблеми датування Софійського собору інформуємо, що науковці відділу історії середніх віків нашого інституту підтримують загальноприйнятий погляд, про те, що собор споруджено за князювання Ярослава Володимировича (1019 – 1054). Точної дати початку його будівництва писемні джерела однозначно не подають, натомість найдавніший київський літопис “Повість временних літ” свідчить, що у 1037 р. собор вже існував. Зміст повідомлень під цим роком ідентичний у трьох літописних списках (Лаврентіївський, Іпатіївський і Новгородський перший старшого ізводу) і виглядає правдоподібніше ніж неясні та суперечливі звістки про заснування Софії у 1017 р. (інформація Тітмара Мерзебурзького про прийом київським митрополитом у 1018 р. Святополка і Болеслава Хороброго в храмі св. Софії, який згорів минулого року, тобто у 1017 р.).

Серед відомих дослідників Софії Київської не має підтримки гіпотеза Н. Нікітенко та окремих її однодумців щодо заснування собору в 1011 р. за часів Володимира Святославича. Тому спроба відзначити у 2011 р. 1000-літній ювілей цієї видатної пам’ятки історії та культури Старокиївської держави не має реального наукового підґрунтя, а напевно є одним з відомих з радянських часів і повторюваним тепер способів створити ще один недостатньо обґрунтований ювілей. У таких дискусійних питаннях слід віддати перевагу висновкам тих вчених, які спираються на добре вивчені і десятиліттями перевірені писемні джерела доповнені архітектурно-археологічними даними.

Доктор історичних наук
 професор

Л.В. Войтович

**Витяг зі звіту
Національного заповідника «Софія Київська»
про проведення Круглого столу
«Датування Софії Київської у світлі нових фактичних даних»**

(за даними офіційного сайту НЗСК –
<http://nzsk.org.ua/ukr/activity/news/20100204.html>)

4 лютого 2010 року в Національному заповіднику «Софія Київська», під головуванням генерального директора Національного заповідника «Софія Київська» Куковальської Н.М, відбувся круглий стіл на тему: «Датування Софії Київської у світлі новітніх фактичних даних».

...

Всього, в очікуванні цікавого наукового диспуту та презентації, нової, науково аргументованої концепції заснування Софійського собору, зібралось 70 чол. (представники ЗМІ та наукової і культурної громадськості міста).

Згідно порядку денного відбулися: у Софійському соборі – доповідь-екскурсія «Софія Київська у нових дослідженнях» Нікітенко Н.М., зав. відділу науково-історичних досліджень Національного заповідника „Софія Київська”, д.і.н., професора, заслуженого працівника культури України і Корнієнка В.В., провідного наукового співробітника відділу науково-історичних досліджень Національного заповідника „Софія Київська, к.і.н. ; у конференц-залі Будинку Митрополита — Презентація наукової концепції датування Софійського собору «Фактичні дані щодо 1000-річчя Софії Київської» з доповідями Корнієнка В.В., провідного наукового співробітника , Рясної Т.М., зав. сектора науково-методичної роботи, Нікітенко Н.М., зав. відділу науково-історичних досліджень.

Висновки доповіді були слідуючими:

1. Тенденційні літописні записи, що вийшли з-під пера книжників Ярослава, датують заснування Софії Київської 1017 і 1037 рр. Наукова дискусія щодо них триває вже два століття і давно увійшла в глухий кут.

Літописні датування різняться між собою двадцятьма роками, бо не фіксують історичного факту, а відбивають намагання приурочити створення Софії до правління саме цього князя. Ярослав посів київський

стіл не за заповітом батька, а в результаті гострої міжусобної боротьби з іншими нащадками Володимира. Для Ярослава важливо було заявити про себе як про легітимного правителя, найбільш гідного спадкоємця Володимира Хрестителя. Тому найважливішим діянням Ярослава його літописцями представлено будівництво ним Софії – головної святині Русі. Ось чому літописні дати її заснування штучно «прив'язані» до головних віх княжіння Ярослава в Києві: появи тут наприкінці 1016 року з Новгороду і перетворення в 1036 р. на самодержця Русі після смерті брата Мстислава Чернігівського й ув'язнення другого брата – Судислава Псковського. Отже, суперечливі літописні звістки про час заснування Софії є недостовірними. Натомість найдавніші не літописні джерела – «Слово» Іларіона (1022 р.) і хроніка Тітмара Мерзебурзького (1018 р.) – засвідчують виникнення Софії за часів Володимира. Їх свідчення щодо виникнення Софії в другому десятиріччі XI ст. підтверджуються результатами її сучасних натурних досліджень.

2. Софія містить у собі найбільш достовірні автентичні дані щодо часу свого виникнення. Найважливіше значення в цьому відношенні мають датовані написи-графіті на її стінах. Виявлені на фресках у різних місцях собору графіті 1018–1021, 1022, 1028, 1033 (три написи) і 1036 рр. спростовують 1037 рік як час заснування чи завершення Софії. Перекреслюють вони і 1017 р., адже переконливо свідчать, що вже до 1018–1021 рр. собор стояв і був прикрашений розписами. Значить, Софія виникла в другому десятиріччі XI ст. Зіставивши з цим часом, дні освячень Софії, можна датувати її закладення (посвячення) неділею 4 листопада 1011 р., а завершення (освячення-інавгурацію) – неділею 11 травня 1018 р. Саме на ці дати припали недільні (Господні) дні, в які могли освятити Софійський собор (дім Господній). Тобто собор був закладений і майже закінчений князем Володимиром, хрестителем Русі в 1011–1015 рр., а завершений його сином Ярославом у 1018 р.

3. Дні освячення Софії Київської (неділя, 4 листопада і 11 травня) фактично збігаються з днями закладення і освячення Константинополя – Нового Єрусалима християнського світу: його закладини сталися у неділю 8 листопада 324 р., а у неділю 11 травня 330 р. відбулося освячення міста. Отже, простежується збіг дат, щоправда з київською «поправкою» на недільний день, який у 1011 р. випав на 4 листопада.

Орієнтований на сакральний взірець час створення Софії Київської був підпорядкований концепції Києва як Нового Єрусалиму, що підтверджується ключовим посвятним написом над головним вівтарем собору: «Бог серед нього – нехай не хитається, Бог допоможе йому, коли ранок настане» (Пс.45:6). У написі йдеться про впорядкований Богом

непохитний Небесний Єрусалим (у даному контексті – Київ та його кафедрал), надійно захищений Божою присутністю від мороку, хаосу.

4. У мозаїках та фресках Софії простежено широке й послідовне прославлення замовників собору – княжого подружжя хрестителів Русі Володимира й Анни. Найбільш виразно ця тенденція позначилася на світських фресках – княжому груповому портреті у центральній наві й розписі сходових веж, що ведуть на княжі хори. Княжий портрет раніше визначали як зображення родини Ярослава Мудрого. Але ця фреска не може бути портретом родини Ярослава, бо така атрибуція ніяк не узгоджується з датами вищеназваних графіті, адже старші діти князя представлені на фресці дорослими, між тим як старші сини та дочки Ярослава народилися з 1020 по 1032 рр. Застарілою є й гіпотеза, що на світських фресках веж зображено візит княгині Ольги до Константинополя – це суперечить змісту сюжетів фресок, середньовічним ментальним і обрядовим нормам та іконографічним канонам. Насправді на княжому портреті представлено родину Володимира й Анни, на фресках веж – укладення наприкінці X ст. у Константинополі їх династичного шлюбу, що започаткував хрещення Русі. У релігійних сюжетах Володимир і Анна прославляються через символічні прообрази – святих, які або були їх небесними патронами, або чий діяння повторило княже подружжя.

5. Датування Софії 1011–1018 рр. підтверджується результатами лабораторних аналізів складу фрескового тиньку і полив'яних плит підлоги Десятинної церкви і Софії Київської. Доведено, що за технологічними ознаками фресковий тиньк і полив'яні плити підлоги обох храмів є повністю ідентичними. Так само і стиль стінопису цих храмів виявляє між собою близькі аналогії. Це об'єктивно засвідчує хронологічну близькість обох храмів, побудованих «мастеры от Грекъ», закликаних Володимиром наприкінці X ст. для будівництва Десятинної церкви.

6. Джерела кінця XVI–XVIII ст. свідчать, що традиція пов'язувати заснування Софії з часами Володимира побутувала в Києві впродовж сторіч. 1011 рік як час заснування Софійського собору фігурував у його двох головних написах – титульному (над входом) та ктиторському Петра Могили на арках центрального купола. У XVIII ст. 1011 рік як час заснування Софії ввійшов у «Описи Київського намісництва», що свідчить про офіційне визнання цієї дати.

...

За результатами обговорення учасники круглого столу вирішили:

1. Інформацію д.і.н., професора, завідувача відділу науково-історичних досліджень Нікітенко Н.М., к.і.н., провідного наукового

співробітника відділу Корнієнка В.В. та завідувача науково-методичного сектора відділу науково-історичних досліджень Рясної Т.М. про новітні фактичні дані щодо 1000-річчя Софії Київської взяти до відома.

2. Схвалити основні підходи та напрямки наукових досліджень, викладені в презентації наукової концепції датування Софійського собору Національного заповідника "Софія Київська" "Фактичні дані щодо 1000-річчя Софії Київської".

3. Визнати висновки науковців Національного заповідника "Софія Київська" щодо датування Софійського собору, зроблені на підставі його комплексних досліджень, об'єктивними, достатньо аргументованими й переконливими, і вважати їх офіційною концепцією заповідника.

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

01601, МСП, Київ-30, Володимирська, 54. Для телеграм: Київ, Наука.
E-mail: prez@nas.gov.ua. Факс: (044) 234-32-43
Телефон: канцелярія 234-51-67, 239-65-94; для довідок 239-66-66, 239-64-44

№ 121/272-1 17. 02 2010
На Ваш №

ВИЩЕ-ПРЕМ'ЄР-МІНІСТРУ УКРАЇНИ
І.В. ВАСЮНИКУ

Вельмишановний Іване Васильовичу!

Відповідно до Вашого доручення від 14.01.10 № 67257/3/1-09 Національною академією наук України опрацьовано питання щодо можливості святкування 1000-ліття Софійського собору в 2011 році.

Національна академія наук України поділяє стурбованість провідних вчених Академії намаганням утвердити заздалегідь невірну дату святкування ювілею собору, запропоновану окремими дослідниками цієї пам'ятки, що спираються в цілому на недостовірні припущення та гіпотези.

Від імені НАН України звертаюсь до Вас, вельмишановний Іване Васильовичу, з проханням не допустити штучного відзначення 1000-ліття Софійського собору в 2011 році з огляду на негативний міжнародний резонанс у випадку «святкування» його під егідою ЮНЕСКО.

Одночасно Національна академія наук України надсилає інформацію щодо розгляду цього питання, підготовлену директором Інституту археології НАН України академіком НАН України П.П. Толочком.

Додаток: на 2 стор.

З повагою,

Президент
Національної академії наук України
академік НАН України

Б.С. Патон

Ткаченко І.В. 234 04 42

28

15/04/20

Центральний архів НАН України
№67257/5/1-09 від 18.02.2010

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

проспект Героїв Сталінграда, 12,
04210, Київ-210, УКРАЇНА
Тел.: 418 27 75, факс: 418 33 06;
E-mail: sekretar@iananu.kiev.ua

INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY

12, Geroiv Stalingrada ave.,
04210, Kyiv-210, UKRAINE
Tel.: 418 27 75, fax: 418 33 06;
E-mail: sekretar@iananu.kiev.ua

№ 125/01-7-66 «26» січня 2010 р.

На Ваш № 32 60 13.01.10

Президенту Національної
академії Наук України
академіку НАН України
Патону Б.Є.

На доручення віце-прем'єра І.Васюника
№ 67257/3/1-09 від 14.01.2010 р.

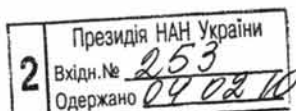
Лист Міністерства регіонального розвитку та будівництва* України з приводу вигаданого 1000-ліття заснування Софійського собору справляє дивне враження. Його, як, до речі, і Міністерство закордонних справ, хвилює не історична істина, а честь мундира. Послали до ЮНЕСКО, не проконсультувавшись із спеціалістами, що займаються проблемою часу заснування Софії Київської, абсолютно невірну дату, а тепер лякають тим, що її спростування може зашкодити міжнародному іміджу України.

Звичайно, може. Але ще більше зашкодить цьому іміджу неспростування цієї дати, оскільки це буде означати, по-перше, що історична наука в Україні знаходиться на незбагненно низькому рівні, а, по-друге, що державні чинники України вводять в оману поважну міжнародну організацію. Справа в тому, що проблемою заснування Софії Київської займається не тільки Н.М.Нікітенко, але й інші науковці. Причому, не лише в Україні, але й в Росії, Білорусії, Польщі, Франції, Бельгії, інших країнах. І жодний із них не "додумався" до такого абсурду.

У листі на ім'я заступника Міністра культури і туризму України М.М.Яковини № 125-01-8-980 від 16.11.2009 р. я вже показав, що впродовж усієї історії дослідження цього питання обговорювались тільки дві дати заснування Софії: 1037 р., про що говориться в Повісті минулих літ, і 1017 р., про що сказано в Новгородському літописанні. І обидві пов'язані з діяльністю Ярослава Мудрого. Дати 1011 р. в жодному відомому нам писемному джерелі немає. Це результат дослідницької уяви Н.М.Нікітенко, яка не розуміє різниці між джерелом і пізнішими домислами. Інакше б не посилалася на авторитет Петра Могили чи кафедрального писаря XVIII ст. Іакова.

Не можуть зарадити справі і посилання на графіті Софії Київської 1018-1021 рр. Написів з такими датами у Софії просто немає. Це прочитання Н.М.Нікітенко, яке не знайшло підтвердження у жодного з професійних палеографів-русистів. Напевно, розуміє це і сама Н.М.Нікітенко. І не дарма у своїй довідці не наводить жодного із цих написів.

001882

1

Абсолютно некоректне посилання і на "Слово" Іларіона. В ньому Ярослав справді названий продовжувачем справи Володимира, але немає і найменшого натяку на те, що останній має якесь відношення до будівництва Софії. Навпаки, "Слово" цілком конкретно називає будівничим собору Ярослава: "Иже дом Божий великий святый его прѣмудрости създа на святость и освящение граду твоему (Володимира – П.Т.)". Перерахувавши зроблене Ярославом, Іларіон просить Володимира встати із гроба і подивитися на сподіяне Ярославом.

Абсурдність ситуації із ювілейною датою полягає ще й в тому, що пропонується святкувати "річчя" не з часу побудови і освячення Софії, а з часу її закладки. Це все одно, що святкувати ювілей людини не від дня її народження, а від дня зачаття. Історія не знає таких святкувань. 1000-річчя Десятинної церкви відзначали в 1996 р. Будували ж її з 989 по 996 р.

Що стосується пропозиції Мінрегіонбуду про проведення круглого столу за участю представників Мінрегіонбуду, МКТ, МЗС і з залученням громадськості та ЗМІ, то мушу зазначити, що наукові проблеми не вирішуються на мітингах. Якщо представники названих установ і громадськість вважають себе компетентними розглядати цю проблему, тоді можуть зробити це і без науковців.

Директор
академік НАН України

П.П.Толочко

НАЦІОНАЛЬНА КОМІСІЯ УКРАЇНИ У СПРАВАХ ЮНЕСКО
COMMISSION NATIONALE D'UKRAINE POUR L'UNESCO
NATIONAL COMMISSION OF UKRAINE FOR UNESCO

Секретаріат Комісії: Україна, 01018, Київ, Михайлівська пл., 1
 Secretariat of the Commission: 1, Mykhailivska sq., Kyiv, 01018,
 Ukraine

Tel: 380 (44) 238 16 91, 238 16 71
 Fax: 380 (44) 238 18 36

E-mail: ukgs@mfa.gov.ua
 Web: <http://unesco.org.ua>

“27” лютого 2010 р. № 203/14-194/087-408

**Першому заступнику Міністра
 культури і туризму України,
 члену Національної комісії
 України у справах ЮНЕСКО**

В.В.Корнієнку

*Щодо відзначення 1000-ліття
 Софійського Собору*

Шановний Владиславе Вікторовичу,

Інформуємо, що формування пропозицій від України до Календаря пам'ятних дат, до відзначення яких ЮНЕСКО приєднуватиметься у 2010-2011 рр. відбувалось протягом вересня 2008 – лютого 2009 року. Відповідне звернення було надіслано Секретаріатом Нацкомісії до причетних установ та відомств, зокрема, таке звернення було надіслано й до Інституту історії НАН України (лист № 203/17194/087-3472 від 25.09.2008). Пропозицію щодо відзначення 1000-літнього ювілею заснування собору Софія Київська у 2011 році було внесено з додержанням встановлених вимог Міністерством регіонального розвитку та будівництва України, Національним заповідником „Софія Київська” (лист № 07/01-17 від 18.02.2008 р.) за підписом Генерального директора заповідника Н.М.Куковальської, яка є членом Національної комісії України у справах ЮНЕСКО. Підготовлені пропозиції разом із історичними довідками та науковим обґрунтуванням було передано до Секретаріату ЮНЕСКО для подальшого розгляду Виконавчою радою Організації, яка на 183-й сесії рекомендувала подані пропозиції для остаточного затвердження Генеральною конференцією. Календар пам'ятних дат, до відзначення яких ЮНЕСКО приєднуватиметься у 2010-2011 рр. було остаточно затверджено на 35-й сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО (6-23 жовтня 2009 р., м. Париж).

Слід зазначити, що інститут Календаря пам'ятних дат ЮНЕСКО не передбачає процедури відкликання поданих і затверджених пропозицій та не має подібних прецедентів. Метою відзначення ювілейних дат під егідою Організації є, в першу чергу, взаємне культурне збагачення, яке слугує міжнародному взаєморозумінню. Календаря пам'ятних дат носить суто комеморативний характер та в жодному разі не може бути використаний як аргумент у науковій дискусії. З огляду на викладене, вважаємо, що

М2 №220/0/6-10 від 02.03.2010

13:08:20

відзначення 1000-літнього ювілею заснування собору Софія Київська у 2011 році не означатиме остаточного затвердження цієї дати як єдиної прийнятної, а лише надасть нового поштовху міжнародній співпраці в рамках досліджень історії нашої країни. Натомість, ініційовані Інститутом археології НАН України спроби відкликати українське подання можуть викликати небажаний резонанс у міжнародній спільноті та суттєво вплинути на її міжнародний імідж.

Для виходу з ситуації що склалася, вважаємо за доцільне продовжити наукове обговорення зазначеного питання. Враховуючи та, що Ви є координатором роботи Національної комісії України у справах ЮНЕСКО у сфері культури, просимо Вас виступити співорганізатором круглого столу для розгляду позицій заінтересованих сторін та вироблення спільного рішення.

З повагою,

Голова

В.Д.Хандогій

УКРАЇНА

МІНІСТЕРСТВО РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ТА БУДІВНИЦТВА УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК "СОФІЯ КИЇВСЬКА"

01034, Київ, вул. Володимирська, 24

тел. 278 26 20, факс 278 67 06

06.04.2010 р. N 132/01-19

**Заступнику директора з наукової
роботи НДІ пам'яткоохоронних
досліджень Бобровському Т.А.**

Шановний Тимуре Анатолійовичу!

Дякуємо за запрошення на круглий стіл, проте не бачимо доцільності в нашій присутності на ньому, оскільки не вважаємо конструктивною дискусію з науковцями, які не представили опублікованої в науковій літературі альтернативної цілісної концепції (історія, архітектура, монументальний живопис, графіті тощо) щодо датування Софії Київської. Крім того, останнім часом у соборі д.і.н. Н. Нікітенко та к.і.н. В. Корнієнком виявлено та широко опубліковано в наукових українських і зарубіжних виданнях низку ранніх датованих графіті, що спростовують усталений підхід до датування собору, базований на літописних записах. Хоча достовірність літописних дат спростована самими ж нашими опонентами у власних публікаціях, вони навіть не беруть до уваги згаданих графіті. Заперечення цих графіті нашими опонентами в листах у різні урядові установи, виступах та в публіцистиці, та ще й з, м'яко кажучи, неетичними випадками супроти науковців заповідника – не наукова позиція.

Враховуючи серйозність та багатоаспектність проблеми, пропонуємо вести не словесні дебати (які вже були і виявилися безрезультатними), а перенести дискусію в площину наукових публікацій, що дасть можливість, як сподіваємося, толерантно, об'єктивно та виважено виявити рівень і якість доказовості аргументів обох сторін.

Ми переконані, що вирішення проблеми датування собору буде результативним лише після публікації нашими опонентами альтернативної *науково обґрунтованої концепції* датування собору, де були б враховані *всі аспекти проблеми*, в тому числі – *нові дані графіті*. Хотілося б не «гри в одні ворота», не емоційних розмов і безпідставних звинувачень, а реальних результатів досліджень, донесених до широкого наукового загалу.

На разі повідомляємо, що місяць тому заплановано презентацію на базі заповідника нового наукового видання графіті Софії Київської, яке нещодавно вийшло друком.

Відтак запрошуємо Вас і Ваших колег на презентацію наукової монографії В. Корнієнка «Корпус графіті Софії Київської» (I частина). Презентація відбудеться 7 квітня 2010 р. о 15 годині в приміщенні Хлібні Національного заповідника „Софія Київська”.

З повагою

**генеральний директор заповідника,
заслужений працівник культури України,
член-кореспондент Української академії архітектури** **Н. Куковальська**

**заступник генерального директора
з наукової роботи,**

заслужений працівник культури України,
кандидат історичних наук

I. Марголіна

завідувач відділу науково-історичних досліджень,
заслужений працівник культури України,
доктор історичних наук, професор

H. Нікітенко

провідний науковий співробітник заповідника,
кандидат історичних наук

B. Корнієнко

**Президенту України
Януковичу В.Ф.**

Шановний Вікторе Федоровичу!

Останніми роками науковці Національного заповідника „Софія Київська” відстоюють науково обґрунтовану концепцію закладення Софійського собору в 1011 році за князя Володимира, а завершення будівництва у 1018 році за Ярослава Мудрого. Її незаперечно підтверджують нещодавно виявлені на фресках Софії дуже ранні датовані графіті. Цю концепцію заповідника Національною комісією України у справах ЮНЕСКО при Міністерстві закордонних справ України було представлено на розсуд комісії ЮНЕСКО з метою включення 2011 року як ювілейної дати святкування 1000-річчя Софії Київської до списку ювілейних дат на рівні ЮНЕСКО. Рішенням 35-ї сесії ЮНЕСКО, яка відбулася у жовтні 2009 року, 2011 рік прийнято як ювілейну дату 1000-річчя Софійського собору, що має святкуватися на міжнародному рівні.

Така знаменна подія ушанує і підносить нашу державу, нашу культуру на найвищий щабель у світовому співтоваристві. Ганьбою для України може стати неприйняття новітніх аргументованих наукових фактів щодо дійсного датування однієї з найвідоміших у світі пам'яток – київського Софійського собору.

Зазначимо, що не всі науковці України приймають нове прочитання історії Софійського собору, особливо ті, що стоять на власних старих позиціях. Але час і нові дослідження надають аргументовані факти, що підтверджують сучасну концепцію - донаторство князя Володимира, й відповідно - більш ранню дату закладення храму: не 1037, як традиційно вважалося, а 1011 рік. Це означає, що Софія Київська є найдавнішим християнським храмом на східнослов'янських теренах, і це засвідчує швидкість та інтенсивність самовизначення Київської держави у східнохристиянському світі, акцентує високий злет культури Київської Русі не в середині, а вже на початку XI ст.

Наукове обґрунтування концепції раннього датування Софії, автором якої є професор, доктор історичних наук, відома в Україні та за її межами вчена Н.М. Нікітенко, пройшло солідну апробацію у її чисельних виступах на міжнародних наукових і науково-практичних конференціях, у суто наукових статтях та монографіях. Кандидатська та докторська роботи дослідниці, присвячені цій темі затверджені Вищою Атестаційною Комісією України.

Спираючись на вищевикладене, передусім - на науково обґрунтовану концепцію Н.М. Нікітенко, яка є визнаним фахівцем у цій царині, блискучим знавцем Софії, підтримуємо позицію Національного заповідника „Софія Київська” щодо раннього датування Софійського собору у Києві і вважаємо за доцільне не тільки відзначення 1000-річчя Софійського собору на державному і світовому рівнях, а й введення дат 1011 р. - закладення Софії, 1018 р. - завершення будівництва собору до українських підручників історії.

**Доктор мистецтвознавства, доктор богослов'я,
доктор філософії, професор**

 Д.В. Степовик

**Кандидат історичних наук,
Заступник директора з наукової роботи
Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України**

 О.О. Маврін

Доктор історичних наук, професор
Національного університету
„Києво-Могилянська Академія”
Заслужений діяч науки і техніки України

Ю.А. Мицик й

Доктор філософських наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України

С. Б. Кримський

Доктор історичних наук, професор
Національного університету ім.
Тараса Шевченка

В.І. Ульяновський

Доктор філософських наук, кандидат історичних
наук, професор Національного університету
„Києво-Могилянська Академія”

Ю. В. Павленко

Доктор філологічних наук, професор
Одеського Національного університету
(фахівець з давньоруської літератури)

О. В. Александров

Кандидат історичних наук, заслужений
працівник культури України, заступник
генерального директора Національного
заповідника „Софія Київська” з наукової
роботи

І.С. Марголіна

Кандидат історичних наук, доцент
Одеського Національного університету

Н.В. Верещагіна

Кандидат історичних наук, провідний науковий
співробітник Національного Києво-Печерського
історико-культурного заповідника

В.В. Корніско

Кандидат історичних наук, доцент,
молодший науковий співробітник
Центру українознавства філософського
факультету КНУІТШ

М.В. Довбищенко

Кандидат історичних наук, науковий
співробітник інституту
рукопису НБУ ім. Вернадського

В.Е. Лось

Доктор історичних наук, професор, заслужений працівник культури України

Н.М. Нікітенко

Кандидат історичних наук, завідувач сектору Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника

Н.О. Сінкевич

Кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник, Інституту української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України

І.М. Преловський

Доктор філологічних наук, професор Одеського Національного університету (фахівець з давньоруської писемності)

М.І. Зубов

Магістр історії, аспірант Інституту української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України

Д.В. Гордієнко

Кандидат історичних наук, завідувач відділу Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника

М.М. Нікітенко

Кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника

О.Б. Прокоп'юк

Кандидат філософських наук, Науковий співробітник Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України

О.Я. Вдовина

Доктор філологічних наук,
професор КНУ ім. Тараса Шевченка

М.С. Тимошик

Кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
відділу інформації та публікації
документів Центрального Державного
історичного архіву у м. Києві

Ю.В. Орел

Кандидат історичних наук,
громадсько-політичний діяч,
журналіст

В.В. Володько

Кандидат філософських наук,
докторант Інституту філософії
Ім. Г.С. Сковороди НАН України

Ю.Ю. Завгородній

Кандидат мистецтвознавства,
провідний науковий співробітник
Національного Києво-Печерського
історико-культурного заповідника

А.Ю. Кондратюк

Наукове видання

Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань

Матеріали Круглого столу
(7 квітня 2010 р., м. Київ)

Набір і розшифровка стенограми
С. Чорновола

Макет, верстка
Л. Єгорової

Коректура
Г. Ляшко

Дизайн обкладинки
Т. Бобровського

Підписано до друку 29.04.2010 р. Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Ум. друк. арк. ___ Об.-вид. арк. ____
Наклад 300 прим. Зам. ___

УДК [(367)+(477)]08

ISBN